

484.342-9

283

К83.1

484.342-

2-83 К

Ш. ӘУЕЛБАЕВ

Пунктуацияның қиын мәселелері

Ш. ӘУЕЛБАЕВ

484.342-4

Ә 83

ПУНКТУАЦИЯНЫҢ ҚИЫН МӘСЕЛЕЛЕРІ

Мұғалімдерге арналған көмекші құрал

«Мектеп» баспасы

Алматы — 1977

ҚЫСҚАРТЫЛҒАН СӨЗДЕР

Абай — А. Құнанбаев.	«Л. Ж.» — «Лениншіл жас»
А. Бек — А. Бек.	газеті.
А. Сат. — А. Сатаев.	М. Ә. — М. Әуезов.
Ә. Ә. — Ә. Әбішев.	М. Г. — М. Горький.
Ә. С. — Ә. Сәрсенбаев.	М. Ғ. — М. Ғабдуллин.
Ә. Нұрш. — Ә. Нұршайықов.	М. И. — М. Иманжанов.
Б. М. — Б. Майлин.	«М. ж. Т.» — «Мәдениет және
Б. Б. — Б. Бұлқышев.	тұрмыс» журналы.
«Б.» — «Балдырған»	С. С. — С. Сейфуллин.
журналы.	С. Б. — С. Бакбергенов.
Б. П. — Б. Полевой.	С. Е. — С. Ерубасев.
Б. Соқп. — Б. Соқпақбаев.	С. М. — С. Мұқанов.
«Б. ж. Е.» — «Білім және ең-	«С. Қ.» — «Социалистік Қазақ-
бек» журналы.	стан» газеті.
В. Қ. — В. Катаев.	С. О. — С. Омаров.
Ғ. М. — Ғ. Мүсірепов.	С. Шайм. — С. Шаймерденов.
Ғ. Мұст. — Ғ. Мұстафин.	С. Т. — С. Торайғыров.
Ғ. С. — Ғ. Сланов.	Т. А. — Т. Ахтанов.
Ж. — Ж. Жабаев.	Т. Ә. — Т. Әлімқұлов.
Ж. С. — Ж. Сыздықов.	Т. Ж. — Т. Жароков.
З. Ш. — З. Шашкин.	Х. Е. — Х. Есенжанов.
З. Қаб. — З. Қабдолов.	Х. Ерғ. — Х. Ерғалиев.
«Қ. Ә.» — «Қазақ әдебиеті»	Ч. — А. П. Чехов.
газеті.	Ш. Қ. — Ш. Қуанышев.
Қ. Қам. — Қ. Қамбаров.	Ы. А. — Ы. Алтынсарин.
Қ. И. — Қ. Исабаев.	І. Ж. — І. Жансүгіров.
«Қ. П.» — «Қазақстан пионе-	
рі» газеті.	

Ш. Әуелбаев «Пунктуацияның қиын мәселелері» атты бұл еңбегінде тыныс белгілерінің ғылыми негіздерін сөз ете отырып, пунктуацияға қатысты басы ашылмай немесе қиындық келтіріп жүрген жайларды қарастырады. Тыныс белгілерін жазу практикасында қолдануды бір ізге түсірудің тиімді жолдары нақты фактілер негізінде талданады.

Еңбек қазақ тілінен сабақ беретін мұғалімдерге арналған.

А $\frac{60501-203}{M404(07)-77}$ 221—77

©Издательство «Мектеп», 1977.

045369

Бірінші тарау

ПУНКТУАЦИЯ НЕГІЗДЕРІ

Пунктуация негіздері деген мәселе — жете зерттелмей келе жатқан проблемалардың бірі. Көп жылдық зерттеу тарихы бар орыс пунктуациясының негіздері жайында үш түрлі көзқарастың (мағыналық, грамматикалық және интонациялық принциптер) қалыптасқаны белгілі. Орыс пунктуациясын зерттеуші ғалымдардың бір тобы тыныс белгілерінің қолданылуын сөйлемнің мағынасына (логикалық принципке) негіздесе, екінші тобы оны сөйлемнің грамматикалық ерекшелігіне негіздейді, ал үшінші топтағылар пунктуацияның негізі — интонация деп көрсетеді. Бұл туралы проф. Г. П. Фирсов былай дейді: «Мұндай көзқарастардың бірде-бірі таза күйінде кездеспейді; әдетте, бірнеше принциптер араласа тоғысып отырады немесе түрлі ескертулер жасалынады. Лаврентий Зизаний, Е. Филомафитский, Ф. И. Буслаев, С. И. Абакумов, Н. С. Поспелов, А. Б. Шапиро сияқты ғалымдардың еңбегінде пунктуация негізін мағыналық принципке тіреу басым болса, Н. И. Греч, Я. К. Грот, С. Булич сияқты лингвистердің зерттеулерінде грамматикалық принцип шешуші болып келеді, ал Мелетий Смотрицкий, А. М. Крубский, А. Х. Востоков, И. Давидов, А. М. Пешковский, Л. В. Щерба еңбектерінде интонациялық принцип басым. Соңғы топқа Л. А. Булаховский мен М. Н. Петерсонды қосуға болады»¹.

Орыс пунктуациясын көп зерттеген атақты ғалым проф. С. И. Абакумов тыныс белгілерін қолдануда интонациямен санаспауға болмайды дей келіп, жалаң интонацияға ғана жүгінбей, сөйлемнің мағынасы мен синтаксистік құрылымына да сүйенудің аса қажет екен-

¹ Г. П. Фирсов, Об изучении синтаксиса и пунктуации в школе, М., 1961, стр. 107.

Бұл жерде және келесі беттерде орыс тілінде жазылған еңбектерден алынған қажетті үзінділер автордың аударуы бойынша берілді (редактор).

дігі туралы айтады¹. Бұдан сөйлемге қатысты жұмсалатын әрбір тыныс белгісі оның мағынасына да, синтаксистік құрылымына да, интонациясына да негізделеді деген ой анық байқалады. Мұндай пікір осы автордың «Сөйлем мағынасы сөздер арқылы да, грамматикалық тұлғалар арқылы да, интонация арқылы да беріледі», — деген тұжырымнан да көрінеді. Демек, бұл — пунктуация аталған үш принциптің бірлігіне негізделеді деген сөз.

Алайда проф. С. И. Абакумов бұл пікірге тұрақтай алмайды. Орыс пунктуациясы жүйесіндегі бір топ тыныс белгілерінің (нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте, жақша, тырнақша) қолданылуына мағынаны негіз етсе,² енді бір топ тыныс белгілерінің (үтір, нүктелі үтір, қос нүкте, сызықша) қолданылу себебін сөйлемнің грамматикалық ерекшеліктерімен негіздейді.³

Қазіргі пунктуациялық әдебиеттерде бірқатар ғалымдар мағыналық және грамматикалық принциптердің ролін жоғары бағалайды. Тыныс белгілерін қолдануда логика-грамматикалық принципті шешуші фактор ретінде санап, интонацияны екінші кезектегі қосымша, көмекші принцип қатарында қарастырады:

«Сөйтіп, орыс пунктуациясы интонациялық принцип емес, логика-грамматикалық принципке негізделеді. Алайда, пунктуацияны оқытудағы негіз ретінде, логика-грамматикалық принципке сүйене отырып, интонацияға, паузаға және логикалық екпінге байқаулар жасап, бұларды тыныс белгілері қойылған сөйлемдерді ұғыну үстінде ескеру керек»⁴. Немесе:

«Орыс пунктуациясында ең басты, ең шешуші принцип логика-грамматикалық принцип болып табылады»,⁵ — деген пікір бар.

Пунктуация негіздерін белгілеуде аталған көзқарастың бір артықшылығы сол — авторлар тыныс белгілерінің қойылуын жалаң бір ғана принципке негіздемей, екі принциптің (логика-грамматикалық принциптің) бірлігіне негіздейді.

¹ С. И. Абакумов, Методика пунктуации, М., Л., 1947, стр. 13.

² Сонда, 14-бет.

³ Сонда, 21-бет.

⁴ А. Ф. Ломизов, Методика пунктуации в связи с изучением синтаксиса, М., 1959, стр. 13.

⁵ В. В. Дудников, Методика пунктуации в связи с изучением синтаксиса простого предложения, М., 1955, стр. 7.

Екі принцип бірлігіне сүйену мәселені дұрыс шешуге бір табан жақындатады. Алайда — интонацияның «әрбір сөйлемге тән белгі екенін, онсыз бірде-бір сөйлем жасалмайтынын»¹ ескерсек — оның көмекші принцип ретінде қарастырылуы тыныс белгілерін қолданудағы негіздерді жете айқындауға толық мүмкіндік жасай алмайтыны белгілі болады.

Тыныс белгілерін қолданудың жалаң бір принципке ғана сүйенбей, барлық үш принциптің бірлігіне негізделетінін орыс пунктуациясының зерттелу тарихынан елеулі орын алатын мына бір тұжырымнан да байқалады:

«Біздің қазіргі пунктуациямыз бір ғана принциптің негізінде жасалмайды, бірнеше принциптердің: грамматикалық, мағыналық және интонациялық принциптердің — жиынтығына негізделеді. Сонымен қатар бұл принциптер өзара жиі-жиі қиылысып (тоғысып) отырады»² дейді проф. А. В. Текучев. Мұндай пікірді проф. М. Н. Петерсон³, проф. Г. П. Фирсов⁴, Л. Т. Григорян⁵ т. б. айтады.

Алайда мұндай «қиысулар» мен «басымдылықтардың» түбі тыныс белгілерін қайтадан үш принципке бөле-жара топтастыруға: «Бір топ тыныс белгілері мағынаға қарай қойылса, біраз тыныс белгілері грамматикалық ерекшелікке немесе интонацияға сай қойылады», — деген компромистік⁶ қағидаға келіп тірелетіні байқалады. Мәселен, проф. Г. П. Фирсов: «Пунктуация негізделетін принциптерді бір-бірімен қатар қоюға болмайды. Мағыналық принцип, грамматикалық және интонациялық принциптерге қарағанда, жалпы да көлемді, өйткені соңғы екеуі мағына жасаудағы синтаксистік тәсілдер болып табылады. Пунктуация грамматикалық құрылым мен интонация арқылы берілетін мағынаға

¹ Г. П. Фирсов. Об изучении синтаксиса и пунктуации в школе. М., 1961, стр. 147.

² А. В. Текучев, Методика преподавания русского языка в средней школе, М., 1958, стр. 304.

³ М. Н. Петерсон. Русский язык, М., 1925.

⁴ Г. П. Фирсовтың аталған еңбегінде.

⁵ Л. Т. Григорян, Основы русской пунктуации и краткая характеристика некоторых знаков препинания, жур. «Начальная школа», 1959, № 4, стр. 70—73.

⁶ «Правила пунктуации носят в большинстве случаев компромиссный характер и является отчасти фонетическими, отчасти смысловыми, отчасти формальными». (Л. В. Шерба, Пунктуация, «Литературная энциклопедия», т. IX, М., 1935, стр. 367—368.)

негізделеді деп санау керек, сонымен қатар аталған мағына жасаушы белгілердің бірі екіншісінен басым болып отыруы мүмкін: бірде тыныс белгісінің шешуші көрсеткіші интонация болса, бірде ондай қызметті синтаксистік құрылым атқаратын болады, ал интонация, мағынаны көрсететін белгі ретінде, екінші жоспарда қарастырылуы ықтимал.

Қайсыбір жағдайларда тыныс белгілері, тегі интонацияның қатынасынсыз-ақ, тек қана грамматикалық құрылымға сай қойылады. Ал кейде, керісінше, тыныс белгілері тек қана интонацияға сәйкес қойылады, басқаша айтқанда, грамматикалық белгілер жоқ болған кезде, мағынаға сүйенеді»¹.

Аталған үзіндіден екі жайды байқауға болады: біріншіден, пунктуациялық үш принциптің бір-бірінен ажыратылмайтын құбылыс екені, екіншіден, керісінше, тыныс белгілерінің қойылуы жеке принциптерге байланысты деген ескерту жасалынғанын көреміз.

Тыныс белгілерін жеке бір принципке ғана негіздеп қоюға болмайды деп байымдайтын пікір ретінде орыс тілі пунктуациясын көп зерттеуші проф. А. Б. Шапиropyның мына бір сөзін келтіруге болады:

«Ритмомелодия да, синтаксистік құрылым да тілде және сөйлеуде өздігінен, автономиялық облыс ретінде, өмір сүре алмайды, өйткені оның қай-қайсысы болса да лексикалық материалды ұйымдастыру үшін қызмет етеді»².

Орыс пунктуациясының зерттелу тарихында тыныс белгілері туралы ірі-ірі ғалымдар тарапынан айтылған, қазірде де құнды саналатын мұндай көзқарастар пунктуация негіздерін дұрыс белгілеуде шешуші роль атқаратыны сөзсіз.

Аталған пікір түйінін мына үзінділерден байқауға болады:

«Тыныс белгілері жазуда грамматикалық байланысты немесе сөйлемдердің және ондағы бөлшектердің арасындағы айырмашылықты көрсету үшін, сондай-ақ оларды айтылу жағынан ажырату үшін қолданылады»³.

¹ Г. П. Фирсов, Об изучении синтаксиса и пунктуации в школе, М., 1961, стр. 108.

² А. Б. Шапиropy, Основы русской пунктуации, М., 1955, стр. 76.

³ Н. Г. Греч. Практическая русская грамматика, Спб. 1834, стр. 512.

«Айтуда біз, ой түсінікті болу үшін, бір периодты екінші периодтан, оның бір бөлімін басқаларынан ұзақ не қысқа үзілістермен, сондай-ақ көтеріңкі не төмен дауыспен ажыратып отырамыз. Жазуда дауыстың мұндай үзілістері мен құбылуын тыныс белгілерімен көрсетеміз»¹.

«Тыныс белгілерінің атқаратын қызметі — сөйлем мен сөйлемнің, кейде ондағы мүшелердің шекарасын көрсету арқылы жазба тілді дұрыс түсінуді жеңілдету»².

«Тіл арқылы біреу екінші біреуге өзінің ойы мен сезімін жеткізіп отырады. Осыған орай, тыныс белгілерінің қызметі де екі түрлі болады: 1) бір сөйлемді басқа сөйлемнен я болмаса оның бір бөлімін екіншісінен ажырату арқылы тыныс белгілері ойдың дәл жеткізілуіне көмектеседі, 2) айтушының сезімі мен тыңдаушыға деген қарым-қатынасын білдіреді»³.

«Тыныс белгілері жазуда жеке сөйлемдердің арасындағы және ондағы бөлімдердің арасындағы шекара болып табылатын пункттерді көрсетеді. Сондықтан тыныс белгілерінің барлық жүйесін пунктуация (латынша *punctum*, нүкте) деп атайды»⁴.

Бұл пікірлердің жалпы сарынына қарағанда, пунктуация арқылы сөйлемнің әрі мағыналық, әрі құрылымдылық, әрі интонациялық бөлшектерге бөлінуін байқау қиын емес. Сөйлем соңына қойылатын тыныс белгілері: нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте немесе олардың қабаттаса жұмсалған түрлері — текстегі бір сөйлемді екінші сөйлемнен әрі мағыналық, әрі синтаксистік, әрі интонациялық жағынан бөліп, ажыратып көрсетеді. Басқаша айтқанда, мұндай тыныс белгілері текстегі бір сөйлемнің мағынасы екінші сөйлемнің мағынасымен шатаспау үшін, оның синтаксистік құрылымы ондағы басқа сөйлемдердің синтаксистік құрылымдарымен араласып кетпеу үшін және ол сөйлемге тән интонация келесі сөйлемнің интонациясымен ұласып, бірікпеу үшін қойылады. Ал сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілері, сол сөйлемнің синтаксистік байланыс

¹ Сокращенная русская грамматика Александра Востокова, изд. 10. Спб. 1859, стр. 74.

² Я. К. Грот. Несколько разъяснений по поводу замечаний о книге «Русское правописание», Спб., 1886, стр. 15.

³ Ф. И. Буслаев. Историческая грамматика русского языка, М., 1959, стр. 337.

⁴ А. Гусев. Знаки препинания, М., 1903, стр. 16.

ерекшелігіне қарай, ондағы белгілі компоненттерді бір-бірінен әрі мағыналық, әрі синтаксистік, әрі интонациялық бөлшектерге ажыратып көрсетеді. Демек, текстті не сөйлемді тыныс белгілері арқылы бөлшектеу дегеніміз аталған үш принциптің жеке біреуіне ғана сүйенбейді, олардың бірлігіне сүйенеді. Яғни ондай бөлшектер тек қана мағыналық немесе тек қана синтаксистік, я болмаса тек интонациялық бөлшектердің біреуі ғана емес, әрі мағыналық, әрі грамматикалық, әрі интонациялық бөлшектер болып табылады.

Мағыналық бөлшектер арқылы бір сөйлемдегі ойды екінші сөйлемдегі оймен шатастырмау мүмкіндігі жасалады; сөйлемнің тура желілі мағынасы мен қосымша кірістірілген (оқшау, оңаша) мағыналардың шекарасы белгіленеді.

Грамматикалық бөлшектер арқылы берілген сөйлемнің синтаксистік құрылымы ондағы көршілес басқа сөйлемдердің синтаксистік құрылымдарынан ажыратылады; сөйлемнің синтаксистік тура желісі мен кірістірілген екінші желінің шекарасы бөлініп көрсетіледі.

Интонациялық бөлшектер арқылы әрбір сөйлем, әрбір қажетті синтаксистік компонент дауыс сазымен, белгілі кідіріспен айтылады.

Сөйлемде интонация (пауза) жасалған жердің бәріне бірдей тыныс белгісі қойыла бермейтіні белгілі. Мұның өзі интонацияның көп қырлы болуына байланысты. Бұған барлық зерттеушілер көңіл аударып отырған. Мәселе тыныс белгілері қойылатын синтаксистік аралықтар жайында болып отырғандықтан, аталған құбылыс интонация пунктуацияның негізгі принциптерінің бірі деген пікірге қайшы келмейді. Өйткені тыныс белгісі қойылған жердің қай-қайсысы да интонациясыз емес.

Пунктуация негіздері — қазақ тіл білімінде аз зерттеліп келе жатқан проблемалардың бірі. Ол жөнінде жарық көрген ғылыми еңбектер көп емес.

Қазақ тілі пунктуациясын алғашқы зерттеушілердің бірі — С. Жиенбаев. Оның «Сөйлемнің тыныс белгілері» деген шағын еңбегі 1940 жылы жарық көрді. Бұл кітапша күні бүгінге дейін өзінің құндылығын жойған жоқ.

С. Жиенбаев: «Текстің негізгі элементі—сөйлем»¹,—

¹ С. Жиенбаев, Сөйлемнің тыныс белгілері. ҚМБ. Алматы, 1940, 3-бет.

деп санайды да, тыныс белгілерін сол сөйлем аясында қарастырады. Сөйлемнен тыс қолданылатын тыныс белгілері болмайды деген тұжырымға келеді. Пунктуация білімін меңгеру ана тілінің синтаксисін жете білумен тікелей байланысты екенін автор баса ескертеді: «Синтаксисті білмей жатып, тыныс белгілерін дұрыс қойып үйрену де тым қиын»¹, — деген тұжырым осы жұмыстың өзекті идеясы болып табылады. Еңбекте интонацияның да сөйлемнен тыс өмір сүре алмайтыны айтылып, оның ойды жеткізудегі негізгі амал екені байымдалады: «Дауыс ырғағы — сөздің сөйлемде тұрғандағы мәнісіне байланысты, сөйлемдегі сөздердің өзара байланысынан туатын нәрсе. Әйтпесе, сөйлем болмаған жерде, жеке сөзді ақырын я қатты, созып я қысқа айтудың ешбір мәнісі, ешбір қажеті жоқ»². Автор тыныс белгілерін интонацияның нотасы ретінде алып қарастырмайды, тыныс белгілерінің қарым-қатынасы туралы мынадай шешімге келеді: «Сөйлемдегі сөздердің арасында түрліше кідіріс болады (бірде аз, бірде көп). Олардың бәрі бірдей тыныс белгілері арқылы белгілене бермейді. Тыныстың ешбір жазба белгімен көрсетілмейтін жерлері толып жатыр»³.

Бұл айтылғандармен қатар, аталған еңбекте бұрынды-соң зерттеушілер тарапынан айтылмаған мына тұжырымды да кездестіреміз: «Тыныс белгісі, негізінде, сөздердің синтаксистік байланысына сәйкес қойылады»⁴. Басқаша айтқанда, бұл — өзара қиыса, матаса, меңгеріле, қабыса және жанаса байланысқан тура желілі сөйлем мүшелерінің арасына ешқандай да тыныс белгісі қойылмайды деген сөз. Бұл жағдай қазақ тіліндегі жай және күрделенген сөйлемдердің синтаксистік желілерін айқындауға, сол арқылы пунктуацияның синтаксистік негізін ерекшелеуге; оның ажыратушы және бөлуші қызметін шешуге мүмкіндік береді.

С. Жиенбаевтың аталған еңбегінде пунктуацияның күрделі саласы — ішкі пунктуацияны тудырушы оңашаланған айқындауыш, оқшау сөздер, бірыңғай сөйлем мүшелері мен жалпылауыш сөздер, сызықша арқылы ажыратылатын бастауыш пен баяндауыш, құрмалас сөйлем-

¹ С. Жиенбаев, Сөйлемнің тыныс белгілері, ҚМБ, Алматы, 1940, 3-бет.

² Сонда, 3-бет.

³ Сонда, 3-бет.

⁴ Сонда, 3-бет.

дер және төл сөз бен автор сөзі тәрізді басты-басты синтаксистік категориялардың өзіндік сипаттамаларын ашуға деген талпыныс бар. Әсіресе қазақ тілінде зерттелмеген синтаксистік категория — атау тұлғалы алғы позициялы оңашаланған айқындауыштар жайында бағалы байқаулар жасалып, құнды пікірлер айтылады.

Мұндай тыныс белгілерін тудырушы синтаксистік оралымдардың қазіргі зерттеулерде жете қарастырылмай жүргенін ескерсек, марқұм С. Жиенбаевтың бұдан көп жыл бұрын бұл салада айтқан құнды пікірлерін тиісінше бағалағанымыз жөн.

С. Жиенбаев еңбегінен келтірілген үзінділерді жинақтай келгенде, автордың қазақ тілі пунктуациясы негізі ретінде мағыналық, интонациялық принциптерді қоса қамтитын сөйлемнің синтаксистік құрылымына жүгінетінін анық байқауға болады.

Пунктуация негіздерін айқындауда біраз құнды пікірлер ұсынған елеулі еңбектің бірі — 1951 жылы шыққан «Тыныс белгілері»¹ атты кітапша.

Қазақ тілі пунктуациясы аталған еңбекте үш түрлі принципте негізделіп, мына тұрғыда тұжырымдалды: «Жалпы тыныс белгілерінің ең негізгі, ең түпкі қызметі ауызекі сөзде болатын түрлі интонацияларға, паузаларға сәйкес, айтылмақшы ойды бөлшектеп (мысалы, нүкте, нүктелі үтір, үтір) мағынаны түсінуге, жазылған нәрсені ажыратып оқуға дәнекер болу болса, сол қызметті олардың әрқайсысы өз қалынше атқара алатындықтарын көреміз.

Сөйлеген адам ойды ірі-ірі кесектерге бөліп-бөліп, үлкен кідіріс жасайтын болса, мағыналық және интонациялық райларына қарай, не үтірді, не сұрау белгісін не леп белгісін қою; бір заттың сын-сипатын, қимыл-ісін, күй-жайын немесе зат-құбылыстардың топтарын бөліп-бөліп, аз кідіріспен тізе айтса, үтір я нүктелі үтір қою — *осылардың барлығы да тыныс белгілерінің айтылатын ойдың мағыналық жағын да, интонациялық жағын да қамтудан туған нәрселер*»². (Курсив біздікі — Ш. Ә.)

Демек, бұл үзіндіде авторлар әрбір тыныс белгісінің сөйлемге тән мағынаны да, ондағы интонацияны да тұ-

¹ А. Ысқақов, Ә. Хасенов, Тыныс белгілері, Алматы, 1951.

² Сонда, 16-бет.

тас қамтып көрсеткен, сөйлемдегі интонация мен мағынаны бір-бірінен бөле-жара, өзара байланыссыз, оқшау карауға болмайтынын өте нанымды баяндаған. Бұл жерде авторлар пунктуацияның басты негізі ретінде интонациялық және мағыналық принциптердің бірлігін алғанда, грамматикалық принцип жайында сөз қозғамаған.

Кітаптың екінші бір жерінде: «Сөйтіп, жоғарыда келтірілген нүкте, үтір, сызықша, нүктелі үтір сияқты белгілердің сөйлемнің құрылыстарына байланысты екенін көреміз. Бірақ осы қорытындыға сүйеніп, тыныс белгілері тек сөйлемнің құрылысына ғана байланысты болады деп қарасақ (оларды тек синтаксистік қызметті анықтайтын ғана белгілер деп қарасақ), біржақтылық қорытынды шығарып, қателескен болар едік. Өйткені тыныс белгілерінің бірқыдыру ережелері тек тілдің грамматикалық (синтаксистік) құрылысына ғана емес, айтылатын ойдың мағыналық жақтарына да сүйенеді»¹ *«Ендеше, тыныс белгілерінің әрқайсысы грамматикалық қызметпен қатар, мағыналық қызметті де қамтиды»*², — дейді. (Курсив біздікі — Ш. Ә.)

Бұл жерде авторлар сөйлемнің мағынасы мен оның грамматикалық құрылысындағы бірліктің ажыратуға келмейтінін дәйекті түрде сөз ету арқылы қазақ тіліндегі бір топ тыныс белгілерінің қойылуы логика-грамматикалық принципке негіздейтінін көреміз. Бірақ интонация жайында авторлар ештеңе демеген.

Алайда, бұл келтірілген үзінділердегі қайшылықтарға қарамай, ондағы ой түйіні пунктуация негіздерін зерттеуде елеулі мәнге ие болады. Мұның құндылығы сол — авторлар, жалпы алғанда, қазақ тілі пунктуациясының негізі үш принциптің (мағыналық, грамматикалық және интонациялық принциптердің) ажырамас тұтас бірлігімен шешілуге тиіс деген соны пікірді сездіреді. Ондай пікір мына бір жолдардан да айқын байқалады:

«Сөйтіп, үтір, негізінде, грамматикалық ерекшелікті аңғарттыратын белгі ғана емес, сонымен қатар мағыналық ерекшелікті танытатын белгі екенін көреміз. Оның қызметі мұнымен де тынбай, интонациялық жақ-

¹ А. Ысқақов, Ә. Хасенов. Тыныс белгілері, Алматы, 1951, 13-бет.

² Сонда, 16-бет.

ты да қамтитыны қыстырма, қаратпа, одағай сөздермен байланысты қолданылуынан да белгілі»¹.

Демек, авторлар бұл арада үтірдің жалаң бір ғана принципке немесе екі принципке емес, үш түрлі принциптің бірлігіне негізделіп қолданылатынын ашық көрсетеді. Үтір қойылу арқылы берілген сөйлемнің мағынасы да, интонациясы да айқындалатынын мұқият ескертеді. Бұл арқылы аталған кітап авторларының үтір қоюдағы негіз сөйлемнің мағынасы, синтаксистік құрылымы, интонациясы арқылы жасалған тұтастықтың көрінісінде деген шындық пікірге бет бұратынын көреміз.

Пунктуация үш принциптің тұтастығына негізделеді деген пікірді мына бір үзіндіден де байқауға болады: «Ауызекі сөзде болатын алуан түрлі интонация, пауза сияқты ритмикалық мелодикалық жақтарды жоғарыда айтылған тыныс белгілерінің әрқайсысы өздерінше әр түрлі дәрежеде азды-көпті қамтитынын көрдік. Мысалы, сұрау белгісі сұрау интонациясын, леп белгісі бұйыру, ашулану, кею, қуану, ызалану сияқты интонацияларды қамтиды; қос нүкте ілгеріде тағы бірдеңе барын алдын ала білдіру, аңғару сияқты интонацияны, сызықша сөзде болатын белгілі кідірісті қамтиды»².

Дәл осылайша қалған барлық тыныс белгілерінің интонациялық ерекшеліктерін санап шығуға болады. Сондай-ақ кез келген тыныс белгісінің, интонация сияқты, грамматикалық және мағыналық көрсеткіш екенін де айтуға болады. Демек, бұл—тыныс белгісі үш принциптің негізінде қолданылады деген сөз.

Дегенмен бұл кітапта біраз тыныс белгілерінің қолданылуы жеке принциптер негізінде шешіледі. Оны мына фактілерден байқауға болады: «Нүктелі үтір әрқашан тексттің грамматикалық құрылысына сәйкес қолданылады... Көп нүкте — айтылатын ойдың тек мағынасына қарай қойылатын белгі. Сөйтіп, көп нүкте сөйлемнің грамматикалық құрылысына байланысты емес, оның мағынасының аяқталмай қалуы, үзіліп қалуы сияқты мағыналық жақтарға ғана байланысты екенін көреміз»³. «Леп белгісінің қолданылуы айтылатын

¹ А. Ысқаков, Ә. Хасенов. Тыныс белгілері, Алматы, 1951, 18-бет.

² Сонда, 23-бет.

³ Сонда, 22-бет.

ойдың тек мағынасымен байланысты»¹. «...Осылардың қай-қайсысында болсын, тырнақша сөйлемнің не грамматикалық құрылысын, не интонациясын көрсете алмайтындығын, белгілі мағынаны байқаттыратын шартты дәнекер екенін көреміз»².

Проф. М. Балақаевтың қазақ тілі пунктуациясына арнап жазған мақалалары бар. Сондай-ақ аталған тақырып ғалымның қазақ тілі оқулықтарында да елеулі орын алатыны белгілі. Бұл еңбектерде пунктуация негіздері мына тұрғыда қарастырылады.

«Жазуда да сондай дауыс ырғағының құбылуын, түрленуін сақтайтын амал — тыныс белгілері.

Сөйтіп, тыныс белгілерін дұрыс пайдаланудың негізі дауыс ырғағымен байланысты болады.

Кейде тыныс белгілерін дұрыс қойып жазудың шарты дауыс ырғағы (интонация) болмай, грамматиканың белгілері негіз болады. Мысалы, *Ауылға келе жатқан Амантай алыстан бір аттыны көрді* деген... бастауыштан кейін үтір қойып жазушыларды кездестіреміз. Сол жерде шамалы тоқтап сөйлейміз. Солай екен деп ол сөзден кейін үтір қою, грамматикалық белгіге қарағанда, дұрыс болмайды. Өйткені *Амантай* — сол сөйлемнің бастауышы, *көрді* — баяндауышы. Оларды үтір арқылы бірібірінен айыруға болмайды. Сондықтан мұндай жерде үтір қоюдың тірегі дауыс ырғағы болмай, грамматикалық жоба болу керек. Ол грамматиканың синтаксис тарауымен байланысты шешіледі. Сонда, тыныс белгісін дұрыс қоюдың тірегі синтаксистік белгілер болады»³.

Бұл үзіндіден байқалатын жай — автор тыныс белгісінің қойылуын бірде интонацияға, бірде грамматикалық принципке негіздейді.

Пунктуация туралы мәселе Ф. Мұсабекованың «Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері» деген еңбегінде де біраз сөз болған. Аталған еңбекте тыныс белгілерінің қойылуы жеке принциптер тұрғысынан қарастырылады. Автор былай дейді: «Біздің пікірімізше, тыныс белгілері сөйлемнің бірде құрылысына қарай, бірде мағынасына қарай, бірде айтылуына қарай қойылады деу дұрыс болады. Бірсыпыра тыныс бел-

¹ А. Ысқақов, Ә. Хасенов, Тыныс белгілері, Алматы, 1951, 17-бет.

² Сонда, 23-бет.

³ М. Балақаев, Қазақ тілі грамматикасы, Синтаксис, ОҚБ. Алматы, 1949, 170—171-беттер.

гілері сөйлемнің мағынасына қарай қойылады да, бірқатары сөйлемнің құрылысына байланысты қойылады. Қос нүкте, нүктелі үтір, сызықша, үтір, жаңа жол синтаксистік құрылысқа сүйеніп қойылады. Жақша, сұрау белгісі, леп белгісі, нүкте, көп нүкте, тырнақша т. б. сөйлемнің мағынасына негізделіп қойылады»¹.

Мәселені былайша шешудің негізгі себебі мынада: аталған үш принциптің кез келген біреуі арқылы да сауатты адам белгілі контексте берілген сөйлемнің қажетті тыныс белгісін дұрыс қойып, оның қай мағынада, қандай синтаксистік құрылымда қолданылып тұрғанын, осыған қарай, ол сөйлемнің қандай интонациямен айтылу керек екенін айқындай алады. Өйткені сөйлемдегі кез келген тыныс белгісі аталған үш принципке бірдей негізделеді. Сөйлемде бір ғана принципке негізделген бірде-бір тыныс белгісін кездестіре алмаймыз. Сондықтан тыныс белгісінің қойылуын үш принциптің біреуіне ғана негіздеудің дұрыс тұжырым емес екендігін көреміз. Шынында, бір құбылысқа (сөйлемге) тән тұтасқан бір бүтін, үш түрлі қасиетті бір-бірінен бөле-жарып, ажыратуға болмайды.

Пунктуацияны жеке принципке негіздеудің әрбір зерттеуші тарапынан өзінше заңды болып көрінуі аталған принциптердің әрқайсысының сөйлемде қойылған белгілі тыныс белгісіне бірдей қатысты болуына байланысты².

Тыныс белгісі қойылған кез келген бір сөйлемді алып қарастырайық. Мысалы: *Жолдастар, еңбек өнімділігін арттырайық!*

Берілген сөйлемде үтір де, леп белгісі де үш принципке бірдей негізделіп қойылған:

Үтір арқылы белгіленген сөйлем компоненттерінің арасына дауыс кідірісі жасалған және *жолдастар* деген сөз, сол сияқты, жалпы сөйлем леппен айтылған. Бұл — аталған тыныс белгілерінің интонациялық принципке негізделуі.

Үтір қаратпа сөздің бар екенін ескертсе, леп белгісі сөйлемнің аяқталғанын білдіреді. Сондай-ақ соңғы ты-

¹ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері, Алматы, 1959, 47—48-беттер.

² «Самой объективной связью смысла высказывания с грамматическим построением и интонацией предложения объясняется и наличие трех направлений» (В. Ф. Иванова, История и принципы русской пунктуации, изд. ЛТУ, 1962, стр. 56.)

ныс белгісі (леп белгісі) берілген сөйлемді текстегі келесі сөйлемнен ажыратуға мүмкіндік берсе, алдағы тыныс белгісі (үтір) сөйлемнің тура желісін айқындауға, ондай желіге кірсітірілген оқшау сөзді бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Демек, сөйлемдегі сөздердің синтаксистік байланысын белгілейді. Сөйтіп, бұл тыныс белгілері келтірілген сөйлемнің синтаксистік құрылымын айқындайды. Бұл — тыныс белгілерінің грамматикалық принципке негізделуі.

Үтір қоюдың нәтижесінде мысалдағы қаратпа сөздің де, тура желілі сөйлемнің де мағыналары сараланады. Леп белгісі арқылы берілген сөйлемнің лептік мағынасы да, бір сөйлем мен екінші сөйлемнің мағына жағынан шатаспауы да қамтамасыз етіледі. Бұл — аталған тыныс белгілерінің мағыналық принципке негізделуі.

Демек, сөйлемде аталған принциптердің бірлігіне негізделмейтін бірде-бір тыныс белгісі жоқ. Сондықтан бұл үш принципті бір-бірінен бөліп қарастыруға болмайды. Әр түрлі сөйлем құрылымдарында қойылатын кез келген тыныс белгісі арқылы сол сөйлемнің мағынасы да, синтаксистік құрылым ерекшелігі де, интонациясы да бейнеленеді. Қысқасы, кез келген тыныс белгісі аталған үш принциптің тұтастығы бар синтаксистік орындарға қойылады, басқаша айтқанда, белгілі мағынаны жасаушы грамматикалық құрылым мен интонациялық ерекшеліктің бірлігі бар жерге ғана қойылады. Өйткені сөйлем мағынасы белгілі интонация мен арнайы синтаксистік құрылым арқылы жасалады; ал мағынасыз және интонациясыз түзілген синтаксистік құрылым (сөйлем) кездеспейді; сондай-ақ тілде белгілі синтаксистік құрылымнан тысқары айтылатын, мағынасыз интонация да жоқ. Осыған орай, кез келген сөйлем: жай сөйлем немесе құрмалас сөйлем, бір сөзді сөйлем я көп сөзді сөйлем — аталған үш принциптің тұтасқан бірлігі негізінде жасалады.

Екінші тарау

ПУНКТУАЦИЯНЫҢ ҚЫЗМЕТІ ЖӘНЕ ҚОЛДАНЫЛУ ЖАЙЫ

Пунктуация жүйесін жасаушы тыныс белгілерін қызметіне қарай классификациялау мәселесі әрбір тілдің өзіндік ерекшеліктерімен тікелей байланысты. Бұл тұрғыда, жай және күрделенген сөйлемдердің синтаксистік байланыс желілерін айқындау шешуші мәнге ие болады.

Белгілі мағынаны білдіріп, арнайы интонациямен айтылатын тіліміздегі алуан түрлі синтаксистік құрылымдардың өзіндік ерекшеліктеріне сай, қазақ тілі пунктуациясын құрайтын тыныс белгілері төмендегідей негізгі екі түрлі қызмет атқарады: 1) текстегі әрбір сөйлемнің (жай не құрмалас) шекарасын белгілеп, сөйлем компоненттерінің жігін ажырату; 2) күрделенген сөйлем ішіне кірістірілген түрлі синтаксистік оралымдарды ерекшелеп, ондай сөйлемдердің тура және қосымша синтаксистік байланыс желілерін айқындау.

Осыған қарай, тыныс белгілері ажыратушы және бөлуші тыныс белгілері болып үлкен екі топқа бөлінеді.

Ажыратушы және бөлуші тыныс белгілерінің қолданылуындағы бір ерекшелік мынадай: ажыратушы тыныс белгілері сыңар жақты, жеке-дара жұмсалады (*Жем көп болса, мал да күйлі болады*); бөлуші тыныс белгілері көбінесе екі жақты, жұп болып қолданылады (*Біздерді, комсомолецтерді, қызу еңбек күтеді*).

I. АЖЫРАТУШЫ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Ажыратушы тыныс белгілері текстегі бір сөйлем мен екінші сөйлемнің шекарасын ажырату үшін, синтаксистік тура желіде келген (предикаттық және субординативтік қатынаста келген) өзара тең дәрежелес синтаксистік компоненттердің (сөйлем мүшелерінің, құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің) ара-жігін көрсету үшін қолданылады.

Ажыратушы тыныс белгілерінің жиі қолданылатын үш түрін атап өтуге болады:

1) сөйлем соңына қойылатын ажыратушы тыныс белгілері (нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте, бұлардың қабаттаса қолданылған түрлері);

2) бірыңғай мүшелерді және құрмалас сөйлем компоненттерін ажыратушы тыныс белгілері (үтір, сызықша, қос нүкте, нүктелі үтір);

3) эллипсистік құрылымдарда қойылатын ажыратушы тыныс белгілері (сызықша, үтірлі сызықша).

Сөйлем соңына қойылатын ажыратушы тыныс белгілері

Жазу мәдениетін қалыптастырып, пунктуациялық сауаттылықты арттыруда сөйлем соңына қойылатын ажыратушы тыныс белгілерінің атқаратын ролі зор. Бұл топтағы тыныс белгілері жазба жұмыстарында өте жиі қолданылып, аса қажетті де мол қызмет атқарады. Олар текстегі әрбір жеке сөйлем аралығын белгілеп, бір ойды алдыңғы не соңғы оймен шатастырмауға мүмкіндік жасаумен қатар, сөйлемнің синтаксистік құрылым ерекшелігін, интонациясын еркін тани білуге көмектеседі. Оқушы сөйлем соңына қойылған ажыратушы нүкте, сұрау белгісі немесе леп белгісін оқи отырып, берілген сөйлемдердің хабарлы, сұраулы немесе лепті сөйлем екенін, олардың қандай интонациямен айтылатынын бірден сезінеді.

Сөйлем соңына қойылатын ажыратушы тыныс белгілерін мектеп тәжірибесінде бір жүйеге келген тыныс белгілері деуге болады. Оқушылардың жазба жұмыстарында да аталған тыныс белгілерін қате қою сирек кездеседі.

Бірыңғай мүшелерді және құрмалас сөйлем компоненттерін ажыратушы тыныс белгілері

Бірыңғай компоненттердің арасын ажыратушы тыныс белгілерінің қолданылуы тура желіде¹ келген жай сөй-

¹ Сөйлемнің тура желісі деп предикативтік және субординативтік байланыстар (тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелер арасындағы синтаксистік байланыстар) арқылы жасалған сөйлем желісін айтамыз.

лемдер мен құрмалас сөйлемдердің мағыналық және синтаксистік құрылым ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік беріп, сөйлемді дұрыс оқуда интонацияның қажеттігін ескертеді.

Аталған тыныс белгілері арқылы ажыратылушы компоненттер біртұтас синтаксистік топтың жеке және өзара тең дәрежелес сыңарлары болып табылады.

Мұндай құрылымдарда сөйлемнің тура желісі үзілмейді. Өйткені бірыңғай мүшелер сөйлемнің бір-ақ мүшесі ретінде қарастырылып, сөйлемдегі белгілі бір мүшемен тікелей байланысады. Құрмалас сөйлем құрамында іштей кірістірілген синтаксистік оралымдарсыз жұмсалған әрбір жай сөйлемнің тура желісі өз алдына дербес түзіліп, жеке анықталады.

Дербес сөйлемдердің (жай не құрмалас) шекарасын ажырату мен сөйлем ішіндегі компоненттердің шекарасын ажыратудың өзара бірлігімен қатар, өзіндік ерекшелігі де бар. Сөйлем шекарасын ажыратушы тыныс белгілері сөйлемдегі ойдың аяқталуымен тікелей байланысты, яғни сөйлем арасын ажыратып қана қоймайды, сонымен қатар оның аяқталғанын да белгілейді. Ал сөйлем ішіндегі тыныс белгілері, керісінше, сөйлемнің аяқталмағанын білдіреді.

Бұл ерекшелік аталған сөйлем құрылымдарында қолданылатын тыныс белгілерінің де әр түрлі болуын керек етеді. Мысалы, дербес жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдерден соң қойылатын нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдерден кейін қойылмайды. Өйткені олар сұраулы, лепті сөйлемдер ретінде жұмсалмай, тек қана хабарлы сөйлем ыңғайында қолданылады да, өзара көбінесе үтірмен ажыратылады. Бұл жағдай белгілі мағынаға сай берілген интонациялық ерекшелікке тікелей байланысты болады. Мысалы, *Ол келе ме, басқа біреу келе ме — ол жағы бізге белгісіз* деген сөйлемдегі санамаланып, *ма, ме* сұраулық шылаулары арқылы жасалған құрмаластағы компоненттерді сұраулы сөйлем ретінде қарастыруға да, үтірлерді сұрау белгісінің орнына шартты түрде қойылған, яғни сөйлем соңына қойылған тыныс белгілері деп те түсінуге болмайды. Шын мәнінде, олар бұл құрылымда басқа интонациямен (сұраулы интонациядан ажырап) айтылып, сұраулы сөйлем бола алмайтынын көреміз. Ондай сөйлемдер ойды аяқтамайды.

Қазіргі сегіз жылдық және орта мектеп программа-сындағы бірыңғай мүшелер мен құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдердің арасына қойылатын ажыратушы тыныс белгілерінің мазмұны мына төмендегідей:

1. Ажыратушы үтір

Жалпылауыш сөзсіз келген бірыңғай мүшелердің арасына қойылатын ажыратушы үтір: *Мұнда апельсин, мандарин, лимон өсіріледі.*

Құрмалас сөйлем құрамындағы компоненттердің арасына қойылатын ажыратушы үтір:

1) Салалас құрмаластағы жай сөйлемдер арасына қойылатын ажыратушы үтір:

Ыңғайлас салалас: *Өмір қызық, көңіл шат, (Ж.)*

Жалғаулықты қарсылықты салалас. *Бұл жөніндегі пікірімді әлдеқашан жібергенмін, бірақ әлі жауап алған жоқпын. (Ы. А.)*

Жалғаулықты себеп-салдар салалас: *Көңілдегі сенім мықты еді, өйткені бұрынғы жарыстарда дәйім жеңіп жүргенбіз. («Л. Ж.»)*

Талғаулы салалас: *Сол белгі менде жоқ па, әлде байқамайсыңдар ма? (Ғ. Мұст.)*

Кезектес салалас: *Бірде ақ боран борады, бірде ақ тұман орады. (Т. Ж.)*

2) Сабақтас құрмаластағы жай сөйлемдердің арасына қойылатын ажыратушы үтір:

Шартты бағыныңқылы сабақтас: *Күштілерім сөз айтса, бас изеймін шыбындап. (Абай.)*

Қарсылықты бағыныңқылы сабақтас: *Арада бір сағат өтпей-ақ, тамақ та дайын болды. (Қ. Қам.)*

Мезгіл бағыныңқылы сабақтас: *Олар станцияға келісімен, бір топ вагондар іске қосылды. («Л. Ж.»)*

Қимыл-сын бағыныңқылы сабақтас: *Жапырағы сұдырлап, тал таранды сұлуша. (І. Ж.)*

Мақсат бағыныңқылы сабақтас: *Шежіре не айтар деп, балаларым төніп тұр. (Ж.)*

Себеп бағыныңқылы сабақтас: *Сол уақытта аюды да қараған кісі болмай, бұ да қатты жүдеп, зарығыпты. (Ы. А.)*

3) Көп бағыныңқылы сабақтас:

Бірыңғай мәнді жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтас:

Иегіме сақал біткенше,
Октябрь нұры жеткенше,
Аймалап туған еліме
Күн сауһарын сепкенше,
Жаралағам жанымды. (Ж.)

Әр түрлі мәнді жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтас: Жолдан бұрыстау болғанмен, сен қарсы болмасаң, соға кетуді ойлап келемін. (С. М.)

Сатылы көп бағыныңқылы сабақтас: Білеубайдың аты аталғанда, көңілсіз оқиға есіне түсіп, Айша мұңайып қалды. (Т. А.)

4) Көп басыңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдер:

Астанамды көргенде,
Қуат кірді бойыма,
Өлең түсті ойыма,
Ағындатты жырымды
Күн сияқты Кремль. (Ж.)

5) Аралас құрмалас сөйлемдер: Мұрат үйге кіргенде, оның жүзінде бір реніш бар еді, бірақ мұны ешкім байқамады.

Осындай бірыңғай мүшелер мен құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемнің арасына ажыратушы үтір қою — қазіргі қазақ тілі оқулықтары мен пунктуациялық әдебиеттерде, соған орай, мектеп тәжірибесінде бірізге келтірілген пунктуациялық жүйелі білім негізі ретінде қалыптасқан мәселе. Бұл тұрғыда тек аталғаныныс белгісі және ондай тыныс белгісін қажет ететін синтаксистік құрылымдарға қатысты кейбір байқауларды ғана ескерте кетуді жөн көрдік.

Кейбір пунктуация туралы әдебиеттерде бірыңғай мүшелердің арасында келетін ажыратушы үтірлердің қолданылуы жалғаулықтарға байланысты қарастыру, сондай-ақ **да, де, та, те** демеуліктерін сондай жалғаулықтармен шатастыру байқалады. Мысалы:

«Тау да, тас та күннің күлімдеген нұрына бөленеді. Бұл сөйлемдегі бірыңғай мүшелерді **да, та** жалғаулығы байланыстырған»¹. «**Да, де, та, те** жалғаулығы келгенде, ол әрбір бірыңғай мүшеден кейін қайталанып отырады, мыс: Ол әнді де, бұлбұл үнін де, қараңғы түн-

¹ М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Синтаксис, Алматы, 1961, 144-бет.

де қалқыған қалың орманның баяу сыбдырын да тұншықтыра алмайды» (Б. П.)¹.

«Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын шылауларды жалғаулық шылаулар дейміз. Мысалы: «Бұл Ержанға да, өзіне де, өзгелерге де риза болып кеткеннің белгісі еді (Т. А.)»². «Да (де, та, те) жалғаулығы әрбір бірыңғай мүшелерден кейін қайталап келсе, бірыңғай мүшелердің арасына үтір қойылады. Мысалы: Тайманға бұл жердің топырағы да, шаңдағы да ыстық (З. Қаб.)»³. «Қайталап келген жалғаулықтары бар бірыңғай мүшелердің арасына үтір қойылады: Көл де, сызылған ай сәулесі де, қайық та, өлең айтып отырғандар да жоқ болды (Б. П.)»⁴. «Бірыңғай мүшелердің арасы қайталанып айтылатын **да, де, та, те...** жалғаулықтары арқылы байланысып, бұл жалғаулықтар әрбір бірыңғай мүшенің не алдында, не соңында тұрып қайталанып айтылса, бірыңғай мүшелердің арасына үтір қойылады: Қайырбек те, бұ да меншікті аттарын бәйгеге қосып жіберді. (Ғ. С.)»⁵.

Бұл әдебиеттерде **да, де, та, те** шылауларына байланысты екі түрлі жағдай байқалады: біріншіден, аталған сөйлем құрылымдарына қойылатын ажыратушы үтір, авторлар айтқандай, **да, де, та, те** шылауларына байланысты қойылмайды, бірыңғай мүшелерге байланысты қойылады. Демек, аталған тыныс белгілерінің шылауларға ешқандай да қатысы жоқ; екіншіден, берілген барлық сөйлемдердегі **да, де, та, те** шылаулары, авторлар түсіндіргендей, жалғаулық шылаулар емес, тек демеулік шылаулар ғана. Олардың әрқайсысы әрбір бірыңғай мүшеден кейін келіп, тек өзі қатысты сөзді демеп, оның лексикалық мағынасын күшейтіп тұр. Олай болса, аталған демеуліктер бірыңғай мүшелердің арасын жалғастырып та, байланыстырып та тұрған жоқ. Рас, бұл шылаулардың жалғаулық функциясында да жұмсалатын кездері бар. Жалғаулық ыңғайында жұмсалған **да, де, та, те** шылаулары сөй-

¹ Қазақ ССР Ғылым академиясы, Қазақ тілінің грамматикасы, Синтаксис, Алматы, 1967, 100-бет.

² Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 159-бет.

³ Р. Сыздықова, Қ. Неталиева, Қазақ тіліндегі пунктуациясының ережелері, Алматы, 1961, 30-бет.

⁴ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері, Алматы, 1959, 65-бет.

⁵ Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, 1967, 223—224-беттер.

лемдегі тең дәрежелес екі компонентті (сөйлем мүшелерін немесе екі сөйлемді) өзара жалғастырады да, қайталанбай, бір-ақ рет қолданылады.

Бұл туралы қазақ тілі морфологиясын көп зерттеген проф. А. Ысқақовтың мына бір пікірін ескерген жөн: «Ол (*да* шылауы) демеулік ретінде қолданылғанда, бір сөздің немесе бірыңғай мүшелердің әрқайсысының жетегінде болады да, оларға күшейту, анықтау, тәптіштеу мағыналарын үстемелеп отырады. Ал *да* шылауы жалғаулық ретінде қолданылғанда, өзара бір-бірімен ыңғайласатын екі сөздің немесе сөз тіркестерінің, сондай-ақ салалас құрмаластардың құрамындағы жеке сөйлемдердің байланысуына, жалғасуына дәнекер болып қызмет етеді»¹.

*Да, де, та, те*² шылаулары сияқты, қазақ тіліндегі талғаулық, кезектес болып қолданылатын шылаулардың да сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің арасын байланыстыру қабілеті шамалы сияқты. Егер *да, де, та, те* демеуліктері өзі қатысты бірыңғай сөздің сол мағынасын күшейтіп тұрса, кезектес жалғаулықтар (*бірде, кейде, біресе* т. б.) — өзі қатысты бірыңғай мүше қызметіндегі сөз арқылы берілген мезгілді, кезекті көрсетеді; ал талғаулықты жалғаулықтар (*я, не, немесе* т. б.) талғаулық мәнді білдіру үшін қолданылады. Демек, бұлар бірыңғай екі мүшені жалғастыру үшін жұмсалмайды деуге болады. Қысқасы, мұндай шылаулардың синтаксистік қызметі арнайы зерттеуді қажет етеді.

Қазақ тілінде бірыңғай компоненттер бірыңғай сөйлем мүшелері ретінде де, құрмалас құрамындағы ыңғайлас сөйлемдер ретінде де жұмсала береді. Ал тәжірибеде мұндай ұқсас синтаксистік категориялар пунктуациялық жағынан әр түрлі болып белгіленеді: бірыңғай сөйлем мүшелерінің соңғы сыңарынан кейін үтір қойылмаса, соңғы ыңғайлас бағыныңқылы сөйлемнен кейін үтір қойылады (жоғарғы бірыңғай мәнді жарыспалы көп бағыныңқылы сабақтас сөйлемге берілген мысалды қараңыз). Бұл жағдай аталған компоненттердің синтаксистік функция ерекшелігіне, яғни құрмалас құрамында-

¹ А. Ысқақов, Қазақ тілі, Морфология, Алматы, 1964, 368—369-беттер.

² Мұндай шылаулар қатысты бірыңғай сөздерді сөйлемнің бірыңғай мүшелері демей, бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыш деп қарастырған жөн. Өйткені аталған демеуліктер қатысты бірыңғай мүшелер әрқашан да жалпылауыш сөзді керек етеді.

ғы бірыңғай компоненттерден соң жеке сөйлемнің орналасуына байланысты. Бұл жердегі ойластыратын бір жай — бірыңғай мәнді бірнеше бағыныңқылы сөйлемдермен бір басыңқы сөйлем арқылы жасалған көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемдердің индуктивті-дедуктивтік қатынаста келген синтаксистік категория екенін ескерсек, санама түсіндірмелі компоненттер мен жалпылау ыңғайлы компонент арасы сызықшамен ажыратылуға тиіс болады. Демек, мұндай құрылымдарда қазіргі қолданылып жүрген соңғы үтірді дәстүрлі (қойылуы дұрыс болмаса да, қалыптасып кеткен) тыныс белгісі ретінде қарастыруға тиіспіз.

Көп бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем компоненттері өзара индуктивті-дедуктивтік қатынаста келетін болса, көп басыңқылы сабақтас құрмалас сөйлем компоненттері өзара дедуктивті-индуктивтік қатынаста жұмсалады. Осыған орай, көп басыңқылы сабақтас құрмаластағы бағыныңқы сөйлемнен кейін, бірыңғай басыңқы сөйлемдердің алдынан, қойылып жүрген үтір де теріс қолданылған тыныс белгісіне жатады. Дұрысы — бұл орынға ажыратушы қос нүкте қою. Сондықтан бұл жердегі (көп басыңқылы сабақтас құрмалас сөйлемді қараңыз) ажыратушы үтір де дәстүрлі тыныс белгісі қатарына жатады.

Көп басыңқылы сабақтас құрмаласта әрі сабақтаса байланысу, әрі салаласа байланысу бар. Бағыныңқы сөйлем әрбір басыңқы сөйлеммен жеке-жеке сабақтаса байланысса, ондағы басыңқы сөйлемдер өзара бір-бірімен салаласа байланысып, ыңғайлас салалас сөйлем ретінде жұмсалады. Демек, көп басыңқылы сабақтас құрмаластарды сабақтас құрмалас сөйлем ретінде қарамай, аралас құрмалас сөйлемдер тобына енгізген жөн.

2. Ажыратушы қос нүкте

Ажыратушы қос нүкте көбінесе компоненттері жалпылама-түсіндірмелі қатынаста жұмсалған құрмалас сөйлем құрылымдарында қойылады.

1) Дедуктивті-индуктивтік қатынастағы жалпылама сыңар — жеке сөйлемнен, ал түсіндірме сыңар бірнеше сөйлемнен жасалған іліктес салалас құрмалас сөйлемдерде ажыратушы қос нүкте қойылады. Мысалы:

Тыңайтқыштар екіге бөлінеді: бірі — органикалық тыңайтқыш, екіншісі — минералдық тыңайтқыш. («Б. ж.

Е»).) Үй жиһазын жинаудың жалпыға ортақ негізгі бір талабы бар: бөлменің ауасы таза болып, жарығы мол болу керек. («М. ж. Т».) Сенбілік қызу өтті: қыздар гүл суарды, бір топ бала спорт алаңын тазартты. («Л. Ж».)

2) Компоненттері дедуктивті-индуктивтік қатыста келген аралас құрмалас сөйлемдерде ажыратушы қос нүкте қойылады. Мұндай аралас құрмалас сөйлемнің жалпылаушы компоненті жеке жай сөйлемнен жасалса, түсіндірме компоненттері өзара тұлғалас, ыңғайлас болып түзілген сабақтас құрмалас сөйлемдерден жасалады: Мысалы:

Жаман дос — көлеңке: басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың. (Абай)

Бұл арада ескеретін нәрсе — синтаксис пен пунктуация жайында жазылған еңбектерде аталған құрылымның аралас құрмалас сөйлем екені акценттеліп көрсетілмейді. Осыған байланысты, ондағы ажыратушы қос нүктенің қолданылуы жазу тәжірибесінде біржолата тұрақтай қойған жоқ. Кейде бұл қос нүкте үтірмен де алмастырылып жүр.

3) Екі компоненті де дара сөйлемдерден жасалып, ой түйіні келесі бөлікте шешілетін іліктес салалас құрмалас сөйлемде де ажыратушы қос нүкте қолданылады. Мысалы:

Дәл осы алқаптың ортасында басқа бір атпен аталатын бір нәрсе бар: ол—Рахманов қайнарлары. Диқандар орған алтын астықты Отан қамбасына тасуда шығыс облыстары басым қолданатын транспорт бар: ол — өзен қатынасы. Бұған бұғышының беретін жауабы қысқа: ол — әрбір тірі жан өз денесін ауырламайды. (Қ. Қам.)

Мұндай жерге сызықша қоймай, қос нүкте қоюдың бір себебі — екінші сөйлемнің тұрлаулы мүшелері көбінесе атау тұлғада келіп, өзара сызықша арқылы ажыратылады. Сондықтан сызықшаны қабаттай бермей, қос нүкте қою дұрыс болады.

3. Ажыратушы сызықша

Ажыратушы сызықша, негізінен алғанда, компоненттері индуктивті-дедуктивтік қатынаста жұмсалған іліктес салалас құрмалас сөйлемдер мен *сол, сонша, сонша-*

лық, сондай сөздерінің қатысымен жасалған іліктес салалас құрмалас сөйлемдерге қойылады.

1) Қазіргі қолда бар еңбектерде іліктес салалас құрмалас сөйлемге орын тәртібі жағынан жалпылаушы сыңары санама-түсіндірмелі сыңарынан бұрын келетін (дедуктивті-индуктивтік қатынаста жұмсалған) синтаксистік құрылымдар ғана жатқызылып жүр. Алайда тіл фактілеріне қарағанда, қысқасы, бір сөзбен айтқанда, демек, сайып келгенде сияқты жалпылау-жинақтау мәнді қыстырма сөздердің қатыстырылуы арқылы іліктес салалас құрмалас сөйлем компоненттерінің орын тәртібін алмастыра қолдану жиі кездеседі. Мұндай жағдайда олардың тыныс белгілері де өзгереді: қос нүкте орнына сызықша қойылады. Ондай сызықша, бұрынғы қос нүкте сияқты, ажыратушы функцияда қолданылады. Өйткені ондағы ажыратылушы компоненттер бөлек-бөлек синтаксистік желіде келген дербес сөйлемдерден құралады. Мысалы:

Дәрігердің екеуі де жоқ: бірі қалаға кетті, бірі ауырып жатыр (Бірі қалаға кетті, бірі ауырып жатыр — қысқасы, дәрігердің екеуі де жоқ). (Ә. Ә.) Ауыл шымыр-шымыр қайнайды: өрістен мал қайтты, көшеде ойнаған бала, жүгірген ит, құс (Өрістен мал қайтты, көшеде ойнаған бала, жүгірген ит, құс — қысқасы, ауыл шымыр-шымыр қайнайды). (Ғ. Мұст.) Ағайынды бұл үшеуінің жас мөлшері бір-біріне жақын: Балтабек жиырма алтыда, Темірбек жиырма төртте, Кенжетай жиырма екіде (Балтабек жиырма алтыда, Темірбек жиырма төртте, Кенжетай жиырма екіде — қысқасы, ағайынды бұл үшеуінің жас мөлшері бір-біріне жақын). (С. М.)

Бұл сияқты сыңарлары индуктивті-дедуктивтік қатынаста келген іліктес салалас құрмаластардың өнімді қолданылатын бір түріне түсіндірме компоненттері алғы позицияда тұрып, сұраулы сөйлем тұлғалы салалас мағынасында немесе өзара ыңғайлас, талғаулы, кезектес т. б. қатынаста жұмсалатын синтаксистік құрылымдарды жатқызуға болады. Мұндай іліктес салаластың жалпылаушы компоненті *әйтеуір, не керек* тәрізді жалпылап жинақтаушы сөздердің қатынасымен жасалады. Кейде ондай оқшау сөздердің айтылмай қалуы да мүмкін. Мысалы:

Садырбайдың күрең биемен сөйлесуі осымен бітті ме, әлде оны қорғанның ар жағынан естіген айқай-шу

бөлді ме — әйтеуір, ол тоқтай қалып, құлақ салды. Әлде даладан бөгеу көрмеген ерке самал есіп өтті ме, әлде дер кезінде сусындағанына мәз бе — егістік манадан гөрі бой жаза түскендей. Әлде қыз жақтың күлкісі батты ма, әлде өзіне лықсып бір ой келді ме — кенет ол орнынан атып тұрып, бөркін жерге бір қойып, шапанын шеше бастады. (Қ. И.) Неге екенін кім білсін, не білім жоқ, не өнер жоқ — құр, әйтеуір, жүруші ек. (Ж.) Біреу малды ұрлайды, біреу басты қорлайды — мына тұрған қу заман бір қалыпта тұрмайды. (Абай.) Кейде жел тұрады, кейде жаңбыр жауады — әйтеуір, бір тыныш күнді көрмедік. («Қ. Ә».)

Аталған синтаксистік категориялар жайында әр түрлі көзқарастар бар:

Қайсыбір еңбекте¹ мұндай іліктес салаластарды талғаулы салалас құрмалас сөйлем аясында қарастырады; екінші еңбекте² бұған «Мағынасы жағынан талғаулы салаласқа ұқсас, бірақ одан жасалу жағынан ерекшелігі бар болжал мәнді салалас сөйлем» деп қарайды; ал үшінші еңбекте³ бұл құрылымдардағы санама түсіндірмелі компоненттерді сұраулы сөйлемдер деп таныған. Қысқасы, мұндай синтаксистік құрылымдарды салалас құрмалас сөйлемнің қай түріне жатқызу туралы пікірлер әр түрлі. Мұның өзі аталған мәселенің күрделілігін аңғартады.

Шынында, мұндай пікір қайшылықтарының негізгі себебі іліктес салалас құрамындағы индуктивті-дедуктивтік тұтас қатынасты түсіндірме компоненттердің арасындағы ішкі бөлшек қатынастармен тең қойып қарастыру салдарынан туатын сияқты. Іліктес салаластың санама-түсіндірмелі сыңары өзара алуан түрлі (ыңғайлас, талғаулықты, кезектес т. б.) қатынаста жұмсалатын компоненттерден түзілуі — заңды құбылыс.

Қазіргі оқулықтар мен пунктуация туралы әдебиеттерде санама-түсіндірмелі компоненттері алғы позицияда келетін іліктес салалас сөйлемдердегі индуктивті сыңарлар мен дедуктивті сыңарлар арасына қойылатын тыныс белгісі де белгілі бір ізділікке негізделмей, әр түрлі тыныс белгілерімен белгіленіп жүр. Атап айтқан-

¹ Ф. Мұсабекова, Пунктуация бойынша диктанттар жинағы, Алматы 1966, 110—111-беттер.

² Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасов, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 241-бет.

³ Р. Сыздықова, Қ. Неталиева, Қазақ пунктуациясының ережелері, Алматы, 1961, 51-бет.

да, біраз авторлар мұндай жерге үтір қоюды талап етеді. Мысалы.

*Ай асығыс жүзе ме, әлде бұлттар жедел көше ме, әйтеуір, аспан жүзінде бүгін бір ерекше әбігерлік бар тәрізді (Ә. С.)*¹.

Ал Қазақ ССР Ғылым академиясы шығарған «Қазақ пунктуациясының ережелері» деген кітапта аталған синтаксистік категорияларды бірде үтірмен ажыратылу ұсынылса, бірде сызықша қою ұсынылады. Мысалы:

(Қарт) үнсіз тұрып қалған екі жас сөйлессін деді ме, әлде жылқыны аралап қайтқысы келді ме, Борашиқа иегін көтерді де, ылдиға қарай жорта жөнелді. Тау қайда, пана қайда, оны ажырату мүмкін болмады. (М. И.)

*Ісінгендіктен бе, таяқтан әлсірегендіктен бе — денесі зілдей ауыр екен. (С. М.) Кенет... құлаған көшкін бе, әлде гүрілдеген өзен бе — сар-сар бір сарын құлаққа келді (Ғ. С.)*².

Авторлар соңғы мысалда сызықша қоюды, біріншіден, эллипсистік жағдаймен байланыстырса, екіншіден, санама-түсіндірмелі компоненттердің сөйлем емес, сөйлем мүшесі ретінде жұмсалыуымен байланыстыратын сияқты.

Санама-түсіндірмелі компоненттері сөйлем ретінде келсе де, сөйлем мүшесі ретінде келсе де — бәрібір, ондай индуктивті-дедуктивтік қатынаста жұмсалған синтаксистік құрылымдарда сызықша қою дәстүрі дәлелдеуді қажет етпейді.

Бұл жерде айта кететін бір мәселе — аталған сызықшаның қойылуы эллипсистік құбылысқа ғана байланысты емес, оның басты себебі сөйлем компоненттерінің индуктивті-дедуктивтік қатынаста жұмсалып, ерекше сөйлем құрылымының жасалуына байланысты. Мұның айтылу интонациясы да басқа.

Сондай-ақ іліктес салалас құрмалас құрамындағы санама-түсіндірмелі компоненттердің сұраулы сөйлем қатарына жатқызылуы да түсініксіз. Өйткені ондай компоненттер, сұраулы сөйлем тұлғасында келгенмен, тікелей жауап күтерлік сұрау мағынасында қолданыл-

¹ Ф. Мұсабекова, Пунктуация бойынша диктанттар жинағы, Алматы, 1966, 111-бет.

² Р. Сыздықова, Қ. Неталиева, Қазақ пунктуациясының ережелері, Алматы, 1961, 51, 65-беттер.

майды, өзара ыңғайласа айтылған болжалды, талғаулы мәнде жұмсалады. «Сұраулы сөйлемдер сұраулық интонациямен айтылады»¹, ал мұндағы интонация — сұраулы интонация емес, ыңғайласқан талғаулы интонация. Басқаша айтқанда, бұл жерде предикаттық интонация жоқ. Сондықтан мұндай компоненттер жалпы құрылым аясынан бөлініп, дербес қолдануға келмейді.

Іліктес салаластағы санама-түсіндірмелі компоненттерден кейін сызықша қою қажеттілігі туралы аса орынды да соны пікір айтқан — доц. А. Әбілқаев².

Іліктес салаластың алғы позициялы түсіндірмелі сыңарында келген ортақ мәндес бірнеше компоненттер түгел санамаланбай-ақ бір ғана сөйлем берілуі мүмкін. Мұндай жағдайда индуктивті-дедуктивтік мән *әйтеуір* сөзінен белгілі болады. Аталған құрылым сыңарлары сызықша арқылы ажыратылады. Мысалы:

Ол ұмтылысымыз қалай жүзеге асты — оны қатал сыншы — халық айтар, болашақ айтар. («Қ. Ә.») Сонысын қызық көре ме — әйтеуір, Қали Абыралыдан шыққалы оны қасынан ұзатпады. («Қ. П.»)

2) Іліктес салалас құрмалас сөйлемнің ерекше бір түріне алғы сыңардағы баяндауыштары *сол, сонша, соншалық, сондай* сөздерінен жасалған құрылымдар жатады. Мұндай іліктес салалас құрамындағы жай сөйлемдер, іліктестің басқа түрлері сияқты, өзара айқындалушы және айқындаушы қатынаста жұмсалады: алдыңғы сөйлем баяндауышы предикаттанған *сол, сонша, соншалық, сондай* сөздерінен жасалып, грамматикалық жағынан дербес сөйлем болғанмен, ондағы ой мазмұны толық ашылмай, келесі сөйлемге сілтеніп отырылады; екінші компонент алғы компонентті түсіндіріп, ондағы ойды жинақтау үшін қолданылады.

Алғы компоненттегі *сонша, соншама, соншалық, сондай* сөздерінен жасалған баяндауыштардың бір ерекшелігі олар *сол, мынау*, сөздерінен болған баяндауыштар сияқты еркін эллипсистенбейді (ықшамдалмайды), басқаша айтқанда, бұлар көбінесе сөйлем құрамында қолданылады. Мұның себебі ондай баяндауыштар өзі қатысты бастауыштармен эллипсистену нәтижесінде синтаксистік функция алмасуға айтарлық дәрежеде

¹ М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Синтаксис, Алматы, 1961, 9-бет.

² Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 241—242-беттер.

бейім болмайтын сияқты. Өйткені бұлардың әрқайсысы әр түрлі тұлғадағы сөздерден түзіледі.

Мұндай іліктес салаластарды жазуда басқа синтаксистік құрылымдардан ерекшелеп, бұларға тән грамматикалық, мағыналық және интонациялық өзгешеліктерді саралау үшін ондағы компоненттер арасы ажыратушы сызықшамен белгіленеді. Мысалы:

Біздің жастардың әнге құмарлығы сондай — олар әрбір жаңа өлеңді бұлжытпай тез үйреніп алады. («Л. Ж») Халық жұмбақтарының қасиеті сол — затың барлық белгілері тізбектеліп жатпайды, ең маңызды деген бір-екеуі ғана алынады. («М. ж. Т») Бұл жүйенің негізгі артықшылығы сол — мұнда құбылыстың бір ғана түрі алынған. Вертолёт винтінің негізгі бір ерекшелігі сол — оның қалақтары осьпен топшы арқылы жалғасқан. («Б. ж. Е») Жер астынан шымырлап қайнап жатқан судың мөлдірлігі сондай — түбіне тастаған түймедей затыңызды бадырайтып көрсетеді. (Қ. Қам.)

Сол, соншалық, сондай сөздері қатысты іліктес салалас құрмалас сөйлем компоненттерін ажыратушы тыныс белгісі қазіргі жазу тәжірибесінде әр түрлі қолданылады. Атап айтқанда, пунктуация туралы әдебиеттерде мұндай сөйлемдер бірде сызықша арқылы жазылса, бірде үтір арқылы, бірде қос нүкте арқылы жазылып жүр. Бұл жайды төменгі таблицада берілген мысалдарға қойылған тыныс белгілерінен байқауға болады.

Сол, сонша, соншама, соншалық, сондай сөздерінің қатысымен жасалған іліктес салалас құрмалас сөйлемдер мен оның эллипсистік түрінде қойылатын тыныс белгісі.

Жазу тәжірибесінде бір типтес іліктес салалас сөйлемдердің әр түрлі тыныс белгілерімен (сызықша: 2-ә; 3-а, ә; 4-ә, б; қос нүкте: 4-а; үтір: 1; 2-а) таңбаланғанын көреміз (1-таблицаны қараңыз).

Мұндай сөйлемдер бірінші компоненттегі есімдік баяндауыш түсіріліп айтылу арқылы жиі эллипсистенеді. Олардың бұлай ықшамдалған түрі құрмалас сөйлем болудан қалып, айқындалушы оңашаланған мүшелі¹ жай сөйлемге айналады. Мысалы:

¹ Бұл жөнінде төменгі жұмысты қараңыз: Ш. Әуелбаев, Қазақ тілі синтаксисі мен пунктуациясын оқытуға арналған құрылымдық схемалар, Алматы, 1971 ж, 68—69-беттер.

Бір жақсы жері — әжем бұған көп назар аударған жоқ. («Б.») Надандықтың белгісі—еш ақылға жарымас. (Ы. А.) Белгіленген шаралардың ең негізгісі — егін қорғайтын орман алқаптарын ұлғайтпақсыз. («С. Қ.»)

1-таблица

Рет саны	Мысалдар	Авторлары мен кітаптың аты
1.	Ағасына Төлеуіштің риза болғандығы сонша, екі көзін Қайратқа қадап, ат жақты бет әлпеті уыттана түсті.	А. Ысқақов, Ә. Хасенов. Тыныс белгілері. Алматы, 1961, 53-бет.
2.	а) Сізге беретін кеңесім сол, Бадауызаман мырзаны жөнге салыңыз. (Айбек.) Пластының еңсіздігі, жұқалығы сонша, бұлар жер бауырлап келе жатыр. (С. Е.) Тек бір-ақ қана тілегім сол, толып дами берсеңші, биікке баса берсеңші. (М. Ә.) т. б.	М. Балакаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Синтаксис, Алматы, 1961, 201-бет.
	ә) Сізге беретін кеңесім сол — Бадауызаман мырзаны жөнге салыңыз. (Айбек.)	Қазақ тілі грамматикасы, II бөлім, Синтаксис, Қазақ ССР Ғылым академиясы, Алматы, 1971, 244-бет.
3.	а) Менің сендерге берген нарам сол—дәл, сол Құнанбай баласы да өзіміздей адам баласы екенін таныттым. (М. Ә.) ә) Шоқпыттың екінші қасиеті — ағып тұрған әңгімеші. (С. М.)	Р. Сыздыкова, Қ. Неталиева, Қазақ пунктуациясының ережелері, Алматы, 1961, 59-бет.
4.	а) Айтарым сол: бармаймын. (С. М.) ә) Сабырлы Олжабектің сасқаны сонша—орнынан атып тұрды. (Ғ. Мұст.) б) Сізден сұрайтынымыз — бізге қамқоршы болыңыз.	Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 238-бет.

Сол, сонша, сондай сөздерінің қатысымен жасалған іліктес салалас құрмаласқа тән басқа ерекшеліктермен

қатар, олардың эллипсистену нәтижесінде жай сөйлемге айналып кетуі жайында жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілі оқулығы мен қазақ тілінің академиялық грамматикасында да ескертілінген.

Алайда бұл еңбектерде аталған құрылымдағы соңғы компонент (дербес сөйлем) баяндауыш деп танылған: «Егер сол сөзі айтылмаса, *Сізге беретін кеңесім — Бадауызаман мырзаны жөнге салыңыз* деген бір ғана сөйлем болады да, соңғы компонент *кеңесің не?* деген бір ғана сұрауға жауап болып, сөйлемнің баяндауышы болып кетеді»¹. Әрине, мұндай толық мәнді жай сөйлемді баяндауыш деп қарастыру жөнге келмейді.

Дәл осындай пікірді «Қазақ пунктуациясының ережелері» атты кітаптан да кездестіреміз. Бұл құрылымдар (кұрмалас түрі де, ықшамдалған жай сөйлем түрі де) жай сөйлем ретінде қарастырылады да, алғашқы компонент — бастауыш, соңғы компонент баяндауыш деп танылады. Ондағы сызықша бастауыш пен баяндауыш арасына қойылған тыныс белгісі қатарында есептеледі.

Бұл пікірді мына үзіндіден байқауға болады: «Баяндауыш өз ішінен сөйлем мүшелеріне ажыратылатын күрделі сөз тізбегі болып келсе, бастауыштан кейін сызықша қойылады. Мысалы:

*Біржанға бұл ойын айтпауы — сөз тарап кетер деп қорықты. (М. Ә.) Шұғаның әке-шешесінің бір артық жері — 16-ға келгенше, Шұғаны күйеуге бермеді. (Б. М.)*²...

Бұл мысалдардағы соңғы компоненттердің әрқайсысы — өз алдына дербес бастауышы бар жай сөйлемдер. Сондықтан сызықша алдындағы екінші сөйлем желісінен қалған компоненттер соңғы сөйлемнің бастауышы бола алмайтыны өзіне-өзі түсінікті.

Сондай-ақ жоғары оқу орындарына арналған қазақ тілінің практикалық курсына да: «Бұл екеуінің қай-қайсысы болса да іліктес салаласқа жатады»³, — деген пікірге қарағанда, *Сізден сұрайтынымыз — бізге қамқоршы болыңыз* деген құрылым алғы сыңардағы баян-

¹ М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Синтаксис, Алматы, 1971, 241-бет.

² Р. Сыздықова, Қ. Неталиева, Қазақ пунктуациясының ережелері, Алматы, 59-бет.

³ Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасов, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 283-бет.

дауышы ойда тұрған іліктес салалас құрмалас сөйлем ретінде қарастырылатын тәрізді.

Қысқасы, аталған құрылымның қазіргі қазақ тілі синтаксисіндегі аз зерттеліп, бір жүйеге келмеген категория екенін көреміз. Мұның өзі ондағы тыныс белгісінің ала-құла қолданылуына себепкер болатыны сөзсіз.

Ескеретін бір жай — мұндай сөйлемдерде қойылатын сызықша эллипсистік құбылыс нәтижесінде ықшамдалған құрылымда бөлүші, ал аталған баяндауыштары толық айтылатын іліктес салаласта ажыратушы қызмет атқарады. Яғни бірінде дербес екі жай сөйлемнің синтаксистік желілерін ажыратса, бірінде екінші желілі, предикаттанбаған компонентті келесі жай сөйлем желісінен бөліп көрсетеді.

4. Ажыратушы нүктелі үтір

Өзара ыңғайлас, тең дәрежелі, іштей үтірмен ажыратылатын санама түсіндірмелі компоненттер арасына нүктелі үтір қойылады:

1) Жалпылама-түсіндірмелі қатынаста жасалған іліктес салалас құрмалас сөйлемдегі түсіндірме компоненттер нүктелі үтірмен ажыратылады:

Олар көп жұмыс істеді: совхоз жұмысшыларына, малшыларға қызықты лекциялар оқыды; жергілікті ақындардың, композиторлардың, суретшілердің шығармаларымен танысты. («С. Қ.»)

2) Дедуктивті-индуктивтік қатынаста келген синтаксистік құрылымдардағы өзара іштей үтірмен ажыратылған бірыңғай алшақ оңашаланған компоненттер арасы нүктелі үтірмен ажыратылады:

Шабуылдау тактикасының негізгі элементтері ретінде мына жайларды айтуға болады:

а) допты соғарда қарсы команданың нашарлау ойнайтын ойыншысын көздеп, соған бағыттау;

ә) ауа райын (желді, күнді) пайдалану;

б) қарсыластар алаңының ең осал қорғалынып тұрған жерін таба білу. («Б. ж. Е.»)

3) Өзара ыңғайлас, тұлғалас болып түзілген бірнеше сабақтас құрмалас сөйлемдерден жасалған аралас құрмалас сөйлемдерде нүктелі үтір қойылады:

Ұлың өссе, ұлы үлгілілермен ауылдас бол; қызың өссе, қызы үлгілілермен ауылдас бол. (Мақал.) Үшін-

ші шам алдына көк түсті әйнек ұсталса, экранымыз көк түске боялады; ал экранға қызыл түс пен жасыл түсті әйнектерден өткен сәулелер түскенде, ол сары түсті болып көрінеді. («Б. ж. Е.»)

4) Төрт не одан көп жай сөйлемдерден жасалған күрделі салалас құрмалас сөйлем құрылымдарында нүктелі үтір қойылады:

Уайым түбі — теңіз, батасың да кетесің; тәуекел түбі — қайық, өтесің де шығасың. Оқу — білім азығы, білім — ырыс қазығы; оқу — білім бұлағы, білім — өмір шырағы. (Мақалдар.)

5) Түсіндірме компоненттер сабақтас құрмалас сөйлемдерден (немесе әрі салалас, әрі сабақтас құрмалас сөйлемдерден) жасалған іліктес құрмалас сөйлем құрылымдарында нүктелі үтір қойылады:

Жаман дос көлеңке; басыңды күн шалса, қашып құтыла алмайсың; басыңды бұлт алса, іздеп таба алмайсың. (Абай.) Балшықтың материал ретінде мынадай артықшылығы бар: біріншіден, балшық өте жұмсақ, созылмалы келеді де, оны қандай түрге (формаға) болса да оңай келтіруге болады; екіншіден, оны отқа салып күйдірсең, ол қатайып, өте берік затқа айналады; үшіншіден, балшық оп-оңай ұнтаққа айналады. («Б. ж. Е.»)

Бірнеше құрмалас сөйлемдерден түзілген құрылымдарда нүктелі үтір қою ондағы жай сөйлемдердің арасын ажыратушы үтірлерді өзара шатастырмауға мүмкіндік береді.

Қазақ тілі оқулықтары мен пунктуациялық әдебиеттерде нүктелі үтір қойылатын жоғарыдағы құрылымдардың ішіндегі 3-, 5-пункттері арқылы берілген сөйлемдер синтаксистік классификацияға енгізілмеген. Сондықтан бұлардың аралас құрмалас сөйлем екені ешбір еңбекте атап көрсетілмейді. Жалпы, қазіргі қазақ тілінде нүктелі үтір қойылатын синтаксистік құрылымдардың нақты жүйесі жасалып, бір ізге келтірілмегенін аңғарамыз. Олар әр еңбекте әр түрлі беріліп жүр.

Кейбір еңбектерде:

Дүние — үлкен көл; заман — соққан жел. Досы жоқпен сырлас; досы көппен сыйлас. Маңайда көрінген тау да жоқ; орман да жоқ; адыр да жоқ; жалғыз-ақ белес-белес пен көк иір қалың томар¹ сияқты іштей

¹ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы, Алматы, 1973, 70-бет.

қолданылған басқа үтірлері жоқ сөйлемдерге нүктелі үтір қойып жүр. Мұндай бірыңғай компоненттерді бір-бірінен ажырату үшін жалаң үтір қою жеткілікті.

Аталған еңбекте мұндай құрылымдардағы нүктелі үтірдің қолданылуы ойдың шамалы тынуы немесе ыңғайлас компоненттердің санамалануымен байланыстырылатын сияқты. Алайда ойдың шамалы тынуы мен ыңғайлас компоненттердің санамалануын үтір арқылы да белгілеуге болады. Сондай-ақ нүктелі үтірді ойдың шамалы тынуын білдіру үшін қолданылатын болсақ, құрмалас сөйлем құрамында келген барлық жай сөйлемдерден соң үтір орнына нүктелі үтір қоюға тура келер еді.

Ықшамдалған сөйлем құрылымдарында қойылатын ажыратушы тыныс белгілері

Қазіргі қазақ тілінде бастауышы атау тұлғалы зат есім немесе зат есім мағынасында жұмсалған сөздерден жасалған, ал баяндауыштары жіктік жалғауын (verbum finitum) қабылдаған сөйлем құрылымдары оқыту нормасы ретінде де, зерттеу объектісі ретінде де жиі қолданылады. Мұндай акценттелген сөйлемдердің тұрлаулы мүшелері өзара жақ және сан жағынан қысса байланысады. Алайда предикаттық байланыс үнемі жіктік жалғаулары арқылы іске аса бермейді. Басқа тілдердегі сияқты, қазақ тілінде де баяндауыштар тек жіктік жалғаулы етістіктерден ғана емес, әр түрлі тұлғадағы басқа сөз таптарынан да жасала беретіндігі белгілі. Мысалы:

Мектепке — 75 жыл. (Газеттен). Адам баласының ең жаманы — талапсыз. (Абай.) Мырзашөлім — елдің алтын аймағы. (Ж. С.) Дүние — бәйге үлестіруші. (М. Ә.) Өнеркәсіп — селоға. Елдің көбі малда. («Л. Ж».) Қой өрісі — қорадан. Жердің көркі — суменен. Адам — сөйлескенше, жылқы — кісінескенше. Той — тондынікі. (Мақал.) Барлығы да — балалар үшін. («Б».) т. б.

Бұл сөйлемдердің баяндауыштары атау, барыс, жатыс, шығыс, көмектес септік жалғауы, шылау және түрлі жұрнаққа біткен сөз таптарынан жасалынып, айтылмақ ойды біршама аяқтап, предикаттық мағынаны толық жеткізіп тұр.

Міне, осындай өз құрамындағы кейбір сөздері айтылмай, түсіп қалу нәтижесінде сыйыстырыла қалыптасқан сөйлемдерді ықшамдалған (эллипсистік) сөйлем құрылымдары дейміз. Эллипсистік сөйлем құры-

лымдары — белгілі стильдік талаптарға жауап беретін, қазақ тілінің синтаксистік жүйесін түрлендіруші құбылыс.

Жоғарыдағы мысалдардан байқалатын фактілер қазақ тілі сөйлем құрылымына байланысты екі түрлі жағдайды аңғартады: біріншіден, синтаксисі ерте зерттелген тілдердегі тәрізді, қазақ тілі сөйлемдеріндегі предикаттық байланыс тұрлаулы мүшелердің ашық рай (*verbum finitum*) шеңберінде қалмауын¹ дәлелдесе, екіншіден, баяндауыштың түрленуіне қазақ тілінің синтаксистік құрылымдарында эллипсистік құбылыстың да үлкен ықпалы бар екенін ескертеді.

Ықшамдалған сөйлем құрылымдары — қазақ тілінде зерттеу объектісі болмаған, белгілі жүйеге келтіріліп, жете танылмаған синтаксистік категория. Ал синтаксистік құрылым анықталмады деген сөз — оған қойылатын тыныс белгілерінің де шешім таппағаны деген сөз.

Эллипсистік сөйлем құрылымдарында жұмсалатын ажыратушы тыныс белгілерінің негізгі түрлері мыналар: сызықша, қос нүкте, үтірлі сызықша, көп нүкте.

Аталған тыныс белгілерінің функцияларын, эллипсистік сөйлем құрылымдарының ерекшеліктеріне қарай, төмендегідей топтарға бөліп қарастырамыз: бастауыш пен баяндауыш арасына қойылатын сызықша; алғы компоненті — септік жалғауында, соңғы компоненті атау тұлғада келіп ықшамдалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша; екі компоненті де септік жалғаулы сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша; ортақ мүшеге ықшамдалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша; эллипсистік құрылымда жұмсалған құрмалас сөйлемдерде қойылатын сызықша мен үтірлі сызықша; дедуктивті-индуктивтік қатынаста келген бастауыш пен баяндауыш арасына қойылатын эллипсистік қос нүкте.

¹ А. М. Мухин. Структура предложений и их модели. Изд-во «Наука», Л., 1968, 53-бетінде автор жіктік жалғаулы баяндауыштың сөйлем жасаудағы ерекшелігін сөз ете келе, Чех ғалымы В. Матезиустың («*OSoustavnem gozboru grammatuken*») деген кітабынан: «Языкознание уже рассталось с предрассудком, будто каждое предложение должно иметь *verbum finitum*» — деген пікірін көрсеткен.

Бұл мәселе жөнінде акад. В. В. Виноградовтың «Истории изучения русского языка» (изд-во МГУ, 1958) атты еңбегінің 332—347-беттерін қараңыз.

1. Бастауыш пен баяндауыш арасына қойылатын сызықша

Қазақ тілі материалдарына қарағанда, тұрлаулы мүшелері сызықша арқылы ажыратылатын сөйлем құрылымдары аз емес. Алайда мұндай синтаксистік құрылымдар жете зерттелмеген. Қазіргі оқулықтар мен пунктуациялық әдебиеттерде аталған сөйлем типтерінің тек бір ғана түрі танылып жүр. Бұл тақырып «Бастауыш пен баяндауыш арасына сызықша қойылатын жағдайлар» деп аталады.

Бастауыш пен баяндауыш арасын ажыратушы сызықша негізінен төмендегідей эллипсистік сөйлем құрылымдарында қойылады:

а) **Бастауышы мен баяндауышы атау тұлғада келген сөйлемдерде қойылатын ажыратушы сызықша:**

Коммунизм — адамзаттың жарқын болашағы. Байқоңыр — советтік космодром. (Газеттен) А. С. Пушкин — данышпан ақын. (В. К.) Ол — үлгілі оқушы. Бүгінгі жастарға оқу — міндет. (С. Т.) Мен — тауда ойнаған қарт марал. (Абай.) Еңбек ету — ардақты іс. Үш жерде үш — тоғыз т. б.

Есім баяндауыштар ІІІ жақ жіктік жалғауын қабылдамайды. Бұл құбылыс сөйлемді жақтық, шақтық т. б. мағыналық нақтылықтан ажыратып, жалпылап, біршама статикалық қалыпқа келтіреді. Есім баяндауыштардың осындай статикалық күйде жұмсалуды белгілі стильдік, интонациялық ерекшеліктері бар эллипсистенген арнайы сөйлем құрылымдарын жасайды.

Аталған құрылым тек жіктік жалғауының жоқтығынан пайда болмайды, сондай-ақ басқа түрлі грамматикалық тұлғалардың қатыстырылмауынан да тікелей көріне алады. Оны мына төмендегі қарапайым грамматикалық эксперименттен байқауға болады:

Мен жұмысшымын.

Сен жұмысшысың.

Мен — жұмысшы.

Сен — жұмысшы.

Байжан — жұмысшы.

Ол — жұмысшы.

Ол жұмысшы ма?

Ол жұмысшы ғой.

Ол жұмысшы шығар.

Ол жұмысшы екен.

Ол жұмысшы екен ғой.

Ол жұмысшы болыпты.

Ол жұмысшы болған көрінеді.

Ол жұмысшы болып жүр.

Ол жұмысшы болып жүр
екен.

Ол жұмысшы болып жүр-
ген тәрізді.

Ол жұмысшы болам деп
жүрген көрінеді.

Ол жұмысшы болмақшы.

Ол жұмысшы болмақшы
екен.

Ол жұмысшы бола алмай
жүр.

Ол жұмысшы бола алмай
жүрген сияқты.

Ол жұмысшы емес.

Ол жұмысшы емес екен.

Ол жұмысшы емес шы-
ғар.

Ол жұмысшы болып
жүрген жоқ.

Ол жұмысшы болып
жүрген жоқ сияқты.

Ол жұмысшы болып
көрген жоқ.

Ол жұмысшы болып
көрген жоқ екен.

Қарамен жазылған компоненттер (жіктік жалғау-
лары, шылау сөздер, модель сөздер мен көмекші етіс-
тіктер) баяндауыш құрамында жұмсалмаған болса,
сөйлемдегі тұрлаулы мүшелердің шекарасын сызықша
арқылы ажыратуға тура келер еді.

ә) Бастауышы субстантивтенген сөз таптарынан жа-
салған сөйлемдерде қойылатын ажыратушы сызықша:

Көп — қорқытады, терең — батырады (Көп адам
қорқытады, терең су батырады). Көрмес — түйені де
көрмес. Үмітсіз — шайтан. Жақсы — ай мен күндей,
әлемге бірдей. Жақсы — ісімен жақсы. Оқымаған —
чадан. Саусағы ұзын — биші болар, құлағы ұзын —
күйші болар. (Мақалдар.)

Аталған құрылымның ерекшелігі сол — толық сөй-
лемдегі зат есімнен болған бастауыш (адам, кісі сияқ-
ты сөздер) түсіп қалады да, бастауышты анықтаған
сапалық есім сөз субстантивтену нәтижесінде ықшам-
далған сөйлемнің бастауышына айналады. Бұл құбы-
лыс ажыратушы сызықша қоюдың негізгі себебі болып
табылады. Бұндай ықшам сөйлемдегі тұрлаулы мүше-
лердің арасын сызықшамен ажыратудың басқа бір се-
бебі — субстантивтенген бастауыштың баяндауышпен
қабысып кетпеуін білдіреді.

Мұндай сөйлемдердің бастауышы өзімен атрибут-
тық қатынаста келген анықтауышсыз баяндауышпен
мазмұнды байланыс жасай алмайды. (Әрине, бұл олар-
дың өзара предикаттық байланысқа түспеуі деген сөз
емес. Мұны, тұрлаусыз мүшелер мен түрлі қыстырма
оралымдарсыз, жалаң бастауыш пен баяндауыштан

құрылған сөйлем мазмұнының үнемі толық дәрежеде беріле алмауына¹ байланысты деуге болады.) Мысалы, (үмітсіз) *адам—шайтан*; (оқымаған) *адам—надан* деп, анықтауышсыз айтылатын болса, берілген сөйлемдердің мазмұны мүлде өзгерген болар еді. Керісінше, *үмітсіз — шайтан*; *оқымаған — надан* деген түрде қолдансақ, сөйлем компоненттері ықшамдалып, ой мазмұнына нұқсан келмейді. Демек, сөйлемнің эллипсистенуі ықшам құрылым арқылы толық мазмұн беру принципіне негізделеді.

Мұндай жинақы құрылымдар тілімізде мақал-мәтел, қанатты сөздер жасаудың өнімді тәсілі болып табылады. Аталған форма қазіргі мерзімді баспасөздерде мақала тақырыптарының атауы ретінде жиі қолданылып жүр.

Сөйлем мүшелерінің синтаксистік функция алмасуы эллипсистік құбылысқа тікелей байланысты. Сонымен қатар ықшамдалған сөйлем құрылымында предикаттық мағынаның сақталып қалуын қамтамасыз етеді. Эллипсистік құрылым компоненттерінің функция алмасу орындарын келесі тармақтардан да байқайтын боламыз.

б) Баяндаушы септік жалғаулы сөздерден жасалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша:

Қой өрісі — қорадан (Қой өрісі қорадан басталады). Ақыл — жастан, асыл — тастан. Ауру — астан, дау — қарындастан. Ат — биеден, аруана — түйеден. Қой өнімі — қойшыдан. Ақыл — ауыздан, мерей — көзден. (шығыс септік); Ай жарығы — әлемге, шам жарығы — түбіне. Нар баласы — қырымға, ит баласы — жырымға. Баланың ұяты — әкеге, қыздың ұяты — шешеге. Ат жүйрігі — асқа, тіл жүйрігі — басқа. Бірдің кесірі — мыңға, мыңның кесірі — түменге. Ет — етке, сорпа — бетке. Өнеркәсіп — селоға (барыс септік); Ер — елімен, жер — кенімен, Тең — теңімен, тезек — қабымен. Есек — қодығымен шеңгел — собығымен. Елдің көркі — жерменен, жердің көркі — суменен (көмектес септік); Ер — егесте, нар — кешуде (жатыс септік).

Бұл сияқты баяндаушы септік жалғауынан жасалған құрылымдар толық сөйлемдегі етістік баяндауыш

¹ Бұл туралы; «Ошибочно думать, что для полноты выражения мысли в предложении во всех случаях достаточно наличия главных членов», — дейді А. Г. Руднев. (Синтаксис современного русского языка, М., 1963, стр. 96).

тардың түсіп қалу нәтижесінде түзіледі. Ықшамдалған сөйлемдегі баяндауыш қызметін әр түрлі септік жалғауында келген алдыңғы тұрлаусыз мүшелер атқарады. Бұл тұрғыда ықшамдалған сөйлемдер тілімізде көбінесе мақал-мәтелдер ретінде жұптала қалыптасып, құрмалас сөйлемдер жасайды.

в) Баяндаушы **-ша, -ше** жұрнақты өткен шақтағы есімшеден жасалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша:

Ұры — түн асқанша, бөрі — қыр асқанша (Ұры — түн асқанша ұры, бөрі — қыр асқанша бөрі). Адам — сөйлескенше, жылқы — кісінескенше. Көз — көргенше, құлақ — естігенше. Жақсы кісінің ашуы — торғын ормал кепкенше. Қонақ көже — қол жуғанша, тары көже — таң атқанша. (Мақалдар.)

Алдыңғы пункттегі ықшамдалған сөйлемдерде түсіп қалған баяндауыш қызметін баяндауышқа қатысты септік жалғаулы тұрлаусыз мүше атқаратын болса, бұл беріліп отырған құрылымдарда алғашқы сөйлемдегі баяндауыш функциясын **-шы, -ші** тұлғалы есімшеден болған пысықтауыштың атқаратынын көреміз.

Ықшамдалған сөйлем құрамына енбей, түсіп қалған мүшенің көбінесе бастауыш қызметіндегі сөздің қайталануынан немесе басқа сөз бен сөз тіркестерінен жасалуы мүмкін. Бұлар да көбінесе жұп қолданылып, құрмалас сөйлем жасайды. Ықшамдалған құрылымдағы әрбір бастауыштан соң (сызықша қойылатын жерге) едәуір дауыс кідірісі жасалып, **-ша, -ше** тұлғалы баяндауыш арнайы интонациямен айтылады.

Баяндауышы **-ша, -ше** тұлғалы эллипсистік сөйлем құрылымдары және оған қойылатын ажыратушы сызықша қазақ тілінде зерттеліп бір ізге келмеген проблемалардың қатарына жатады.

г) Баяндауышы есім сөз бен **үшін** шылауының тіркесінен жасалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша:

Бәрі де — балалар үшін. Бар білімім — ел үшін. Мұның бәрі — сен үшін. Жақсыны — көрмек үшін. (Мақал.)

Берілген сөйлемдердің ықшамдалу ерекшелігі мынадай: толық сөйлемдегі баяндауыш айтылмай, түсіп қалады; оның синтаксистік қызметін баяндауышқа қатысты **үшін** сөзі тіркескен тұрлаусыз мүше атқарады. Демек, бұрынғы сөйлемдегі тұрлаусыз мүше (күрделі

толықтауыш) ықшамдалған жаңа сөйлемнің баяндауышына (тұрлаулы мүшеге) айналады.

Мұндағы көзге түсерлік негізгі нәрсе — сызықша алдындағы компонент (бастауыш) арнайы интонациямен айтылып, өзінен кейін айтарлық дауыс кідірісін керек етеді. Сондықтан бұл сияқты ықшамдалған сөйлемдердегі бастауыш пен баяндауыш арасына ажыратушы сызықша қойылмаса, сөйлем тұтас интонациямен айтылып, бітпей қалған болар еді. Демек, ондай жағдайда қажетті мағына берілмейді, бұған сай ықшамдалған жаңа синтаксистік құрылым жасалмайды.

Бірақ бұндай сөйлем құрылымдарын сызықша арқылы жазу — тәжірибеде қалыптаспаған мәселе.

ғ) Бастауышы тәуелдік жалғаулы есімшеден не есімше қатысты сөзден жасалып, баяндауышы мезгілдік үстеулерден, сілтеу есімдіктерінен жасалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша:

Қарағанды қаласы — осы (Қарағанды қаласы осы ма?). Сен сұраған завод — анау. Олардың оқитын мектебі — мынау. Келгенім — қазір. Естігені — кеше. Кезекші болатын күнім — бүгін. Демалыс — ертең.

Бұл құрылымдардың ықшамдалу нәтижесі баяндауыш қызметінде жұмсалған сөздердің грамматикалық ерекшеліктерімен тікелей байланысты болады. Ондай баяндауыштар субстантивтену ыңғайында қолданылады. *Сол, мынау, анау* сияқты есімдік баяндауыштар толық сөйлемдегі түрлі грамматикалық тұлғалардың (шылау, модель сөздер, көмекші етістіктер т. б.) түсіп қалу нәтижесінде дербес қолданылып, арнайы мәнге ие болады. Басқаша айтқанда, ықшамдалған құрылымдардағы есімдік баяндауыш зат пен құбылысты нақты нұсқап көрсетеді. Ал *кеше, бүгін, ертең, қазір, жаңа* сияқты үстеулерден болған эллипсистік сөйлемнің баяндауыштары іс-әрекеттің болған мерзімін тікелей көрсетеді. Ықшамдалған сөйлемнің бастауышынан соң пауза жасалып, атау тұлғалы баяндауыштар арнайы екпінмен айтылады.

Бұл сөздердің аталған арнайы мағыналары олардың баяндауыш қызметінде дербес қолданылуымен айқындалатын сияқты. Өйткені сілтеу есімдіктері сөйлемде көбінесе анықтауыш қызметін атқарса, мезгіл үстеулерінің синтаксистік қызметі — пысықтауыш болу.

д) Баяндауыш қатыстық сын есім мен *-нікі* жұрнағы арқылы предикаттанған сөздерден жасалған эллип-

систік сөйлем құрылымдарында қойылатын ажыратушы сызықша:

Тіл — шексіз. Кісі аты — тершең, кісі киімі — кіршең. Айт — аттынікі, той — тондікі. (Мақалдар.)

Алдыңғы пунктте берілген тұрлаулы мүшелері сызықшамен ажыратылатын сөйлемдер сияқты, бұлар да баяндауыш құрамында жұмсалған грамматикалық тұлғалары айтылмай, түсіп қалу нәтижесінде қалыптасқан синтаксистік құрылымдар қатарына жатады. Бір ерекшелігі — аталған құрылымдар көбінесе құрмалас сөйлем болып жұмсалады.

Бастауыш пен сын есімнен болған баяндауыштың арасына сызықша қойылмайтын жағдайды ескерсек, аталған баяндауыштардың да субстантивтену ыңғайында қолданылатынын аңғаруға болады.

Бұл құрылымда түзілген сөйлемдердің баяндаушы қатыстық сын есімнен немесе оған *-нікі* жұрнағының қосылуымен жасалған дара сөзден тұрады. Басқа ықшамдалған сөйлемдердегі сияқты, мұндағы сызықша қойылған жерге де арнайы дауыс кідірісі жасалып, сөйлем ерекше интонациямен айтылады.

2. Алғы компоненті — септік жалғауында, соңғы компоненті атау тұлғада келіп ықшамдалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша:

Бір жылға — қоян шарық. Қартқа — құрмет, жасқа — еңбек. Сыныққа — сылтау. Жақсылыққа — жақсылық, Сәттілікке — тәттілік. Барымтаға — қарымта. Тауға — тіл, сұлуға — сұқ. Жүйрікке — жүлде. Игілікке — сүйгілік. Бір басқа — бір көз. Ұлға — отыз үйден тыю, қызға — қырық үйден тыю. Сыйға — сый, сыраға — бал. (Мақалдар.) Білгенге — маржан, білмеске — арзан. (Абай.) Асауға — тұсау. (М. Ә.) «Саған — «4», ал саған — «5», — деді мұғалім (барыс септік). Атадан — алтау, анадан — төртеу. (Абай.) Тамшыдан — көл. Жүзден — жүйрік, мыңнан — тұлпар. Көдеден — биік, жусаннан — аласа. Жақсыдан — үлгі. Еңбегіне қарай — табысы. Жүзден — шешен, мыңнан — көсем. Білімдіден — ақыл, ақылды қарттан — нақыл (шығыс септік.) Жерде — байлық, елде — береке. Жасында — бейнет, қартайғанда — зейнет. Елу жылда ел жаңа, жүз жылда — қазан (жатыс септік). Жақсының — шарапаты, жаманның — кесепаты (ілік септік).

Осылай ықшамдалған сөйлемдердің басты ерекшелігі — олардың бастауышы болмайды, предикаттық мазмұны баяндауыш арқылы беріледі. Мұндағы субординативтік компоненттер де үнемді жұмсалады. Бұл жағдай аталған сөйлем типтерінің стильдік ерекшелігіне байланысты сияқты.

Ықшамдалған сөйлемді оның толық вариантымен салыстыра қарастыратын болсақ, жаңа құрылым компоненттерінің тек құрамы жағынан ғана емес, сонымен қатар синтаксистік функция алмасу жағынан да үлкен өзгеріске ұшырайтынын көреміз. Бұл ерекшеліктерді ықшам құрылымдағы жаңа функцияға ие болған компоненттің толық сөйлемдегі қатысты мүшесін айқындау арқылы тануға болады.

Толық сөйлемнің құрылым ерекшелігіне қарай, ықшамдалған сөйлемде айтылмаған компоненттің бір емес, бірнеше жуық варианттары болуы мүмкін. Олардың негізгі түрлері мыналар:

а) Толық сөйлемдегі баяндауыш айтылмай, түсіп қалады да, ондағы бастауыш ықшамдалған сөйлемнің баяндауышына айналады:

Жүзден — шешен, мыңнан — көсем. (Жүзден шешен шығады, мыңнан көсем шығады.)

ә) Толық құрылымдағы күрделі баяндауыштың етістік сыңары түсіп қалады да, есім сыңары дара баяндауыш болады:

Сыйға — сый, сыраға — бал. (Сыйға сый жаса, сыра бергенге бал бер.)

б) Толық сөйлемдегі бастауыштың түсіп қалу нәтижесінде ықшамдалған жаңа құрылым пайда болады:

Білгенге — маржан, білмеске арзан. (Білгенге бұл — маржан, білмеске бұл — арзан.)

в) Жіктік жалғауының түсіріліп айтылуы сөйлемді ықшамдайды:

Атадан — алтау, анадан — төртеу. (Абай.) Атадан алтаумын, анадан төртеумін.)

3. Екі компоненті де септік жалғауында келіп ықшамдалған сөйлемдерде қойылатын сызықша:

Баланы — жастан (Баланы жастан тәрбиелеу керек). Жаз киімін — қыстан. Қойшының — таяғынан, келіннің — аяғынан (Мақал.)

Қазақ тілінде өзінің тұлғалық өзгешеліктерімен танқалдырып, ерекше көзге түсетін синтаксистік құры-

лым — осындай екі компоненті де септік жалғаулы сөздерден жасалған сөйлемдер. Мұның өзі тіл құрылысымыздың аса икемді тұлғаларға бай екенін көрсетеді.

Бұлардың ықшамдалу тәртібі алдыңғы (екінші) тармақта сөз болған сөйлемдер сияқты. Алайда бұл құрылымдардың өзіндік ерекшеліктері бар: алдыңғы сөйлемдерде (*Тамшыдан — көл*) баяндауыш атау тұлғада келіп, бірінші мүше ғана септік жалғаулы сөзден жасалатын болса, бұл тұрғыда ықшамдалған сөйлемдердің құрамындағы екі компонент те септік жалғаулы сөздерден түзіледі.

Екі компоненті де септік жалғаулы сөздерден жасалып ықшамдалған сөйлемдерді, құрылым ерекшеліктеріне қарай, екі топқа бөліп қарастыруға болады:

а) алғы сыңары — табыс септігіндегі сөзден жасалған тура толықтауыш, соңғы сыңары шығыс септігіндегі сөзден болған баяндауыш түрінде ықшамдалған сөйлемдер (*Баланы — жастан*);

ә) алғы сыңары — ілік септігінде келген анықтауыш, соңғы сыңары шығыс септігіндегі сөзден жасалған баяндауыш болып ықшамдалған сөйлемдер (*Келіннің — аяғынан, қойшының — таяғынан*).

Ескеретін бір жай — аталған құрылымдардың алғашқы толық түрі көбінесе жақсыз сөйлем болып қолданылатынын байқаймыз.

Екі компоненті де септік жалғауында келіп ықшамдалған сөйлем құрылымдары арнайы зерттеу объектісі болған емес. Мұның өзі — ондай сөйлемдерде қолданылатын тыныс белгілерін жете меңгеруге мүмкіндік бермейді деген сөз.

4. Ортақ мүшеге ықшамдалған сөйлем құрылымдарында қойылатын сызықша мен үтірлі сызықша:

Ажыратушы сызықша қойылатын сөйлем типтерінің қазіргі әдеби тілде жиі қолданылатын өнімді түрінің бірі ортақ мүшеге ықшамдалған сөйлем құрылымдары болып табылады. Бұл — эллипсистік сөйлем құрылымдарының ерекше бір түрі. Жоғарыда сөз болған (*Ақыл — жастан, асыл — тастан* сияқты) қос сыңарлы құрылымдардың екі компоненті бірдей эллипсистенсе, ортақ мүшеге ықшамдалған құрылымдарда алғы компонент (немесе компоненттер) эллипсистеніп, соңғы компонент толық айтылады. Мұндай эллипсистік құбы-

лыстың ерекшелігі — онда сөз түсіп қалмайды, екі не одан да көп желілі синтаксистік құрылымдағы кейбір сөйлем мүшелері барлық желіге де ортақ болып қолданылады:

Қой өсіру — екі есе, жылқы өсіру үш есе артты. (Қой өсіру екі есе артты, жылқы өсіру үш есе артты.) Олардың алдында астыңғы қабаты — кірпіштен, үстіңгі қабаты ағаштан салынған шатырлы үй тұрды. Екінші рет оралғанда Айғыз бір қолына — ақ шәйнек, екінші қолына тағы бір кесе ұстай кірді. Үлкенді — ағакішіні іні деп сыйлауды ұмытпасақ болар. (Қ. И.) Олар кейде — түгел, кейде кезектесіп жұмыс істейді. (І. Ж.) Біреу — күрегін, біреу — балтасын, біреу арасын алып сапқа тұрды. (Б. Б.) Мен орыстармен — орысша, қазақтармен қазақша сөйлесе беремін. (Ә. Нұрш.) Ұлының — өсіп, шешесінің қартайып бара жатқанын осы суреттерден-ақ байқауға болады. (Ш. Қ.) Өзі — партия тарихынан, Жомарт агрономиядан сабақ береді. Әр жұмысшы — инженерше, әр солдат командирше ойлауға ерікті. (Ғ. Мұс.) Басында — былғары малақай, аяғында резинка етігі бар ақ құба жігіт шыға келді. (С. О.) Арман — домбыраның, Асаубай — әннің, Қазанқап — ертегінің маманы. Аттарының сирағын бірін — ақ, бірін — жасыл, бірін қызыл матамен орап тастапты. Күресте жеңеді алып, дауда — шешен. (С. С.) Киттің жаңа туған баласының ұзындығы — алты-жеті метрдей, салмағы бес-алты тоннадай болады. («Б. ж. Е.») Білекті — бірді, білімді мыңды жығады. (Мақал.)

Берілген құрылым компоненттері өзара тұлғалық, функциялық жақтан ыңғайлас теңдікте келіп, мағына жағынан салыстырмалы қарама-қарсылықта жұмсалады. Сондықтан оларды, шартты түрде, салыстырмалы ыңғайлас компоненттер (мүшелер) деп атаймыз.

Салыстырмалы жұп ыңғайлас мүшелерге тән мынадай ерекшеліктер байқалады: компоненттер арасындағы тұлға мен мағына жағынан жасалатын симметриялық тепе-теңдік; қарсы мәнді немесе дербес ажырымды салыстырмалық; компонентаралық ыңғайластық қатынас; әрбір компонент құрамының жұп ыңғайлас мүшелерден түзілуі (бір сыңары — ажырым мүше, екінші сыңары — үзілген не тұтасқан ортақтас мүше); екі жақты ортақ мүшелерге қатысы; салыстырмалы жұп ыңғайлас мүшелердің сан жағынан екіден кем болмауы.

Ажыратушы сызықша әрбір үзілген мүшенің алдынан, оған қатысты ажырым мүшеден соң қойылады.

Салыстырмалы жұп ыңғайлас компоненттерді сөйлемдегі әдетті бірыңғай мүшелермен қатар қоймай¹, бөлек қарастырған жөн. Өйткені салыстырмалы жұп ыңғайлас мүшелерде болатын ажырым мүшелер бірыңғай мүшелі сөйлем құрылымдарында қолданылмайды.

Аталған синтаксистік категориялардың бір-бірінен айырмасын төменгі № 2—3 таблицалардан байқауға болады:

2-таблица

Бірыңғай мүшелерге ықшамдалған сөйлем құрылымдары:

Далада ақ, сары, қызыл гүлдер өсіпті.

1-ортақ мүше	Ортақтас мүшелер	2-ортақ мүше	3-ортақ мүше
<i>Далада</i>	<i>ақ</i>	<i>гүлдер</i>	<i>өсіпті.</i>
"	<i>сары</i>	"	"
"	<i>қызыл</i>	"	"

3-таблица

Салыстырмалы жұп ыңғайлас мүшелерге ықшамдалған сөйлем құрылымдары:

Жиналыста мұғалімдерден — Айдаров, оқушылардан — Жұманова, ата-анадан Асаналиев сөйледі.

1-ортақ мүше	Ажырым мүшелер	Ортақтас мүшелер	2-ортақ мүше
<i>Жиналыста</i>	<i>мұғалімдерден</i>	<i>Айдаров</i>	<i>сөйледі.</i>
"	<i>оқушылардан</i>	<i>Жұманова</i>	"
"	<i>ата-аналардан</i>	<i>Асаналиев</i>	"

¹ Ф. Мұсабекова, Пунктуация бойынша диктанттар жинағы, Алматы, 1966, 31—34-беттер.

Салыстырмалы жұп ыңғайлас мүшелі эллипсистік сөйлем құрылымдары, жоғарыда қарастырылғандай, салалас құрмалас сөйлемдердің ықшамдалуынан ғана емес, сондай-ақ сабақтас құрмалас сөйлемдердің де, аралас құрмалас сөйлемдердің де ықшамдалуынан жасала береді.

Әдетте, екі сабақтас құрмалас сөйлемнен тұратын синтаксистік құрылымдар (аралас құрмаластар) жиі ықшамдалады. Мұндай төрт компонентті құрмаластағы бағыныңқы сөйлемдер мен соңғы басыңқы сыңар толық айтылып, алғашқы басыңқы компоненттер ортақ мүшеге сыйыстырыла қолданылады. Мысалы:

Путевка табылса, — курортқа, ол болмаса, ауылға барамыз (Путевка табылса, курортқа барамыз; ол болмаса, ауылға барамыз.) Жаңбыр жауса, — плащты, қар жауса, пальто киерсің. Автобус келсе, — автобуспен, трамвай келсе, — трамваймен¹ — әйтеуір, қайсысы бұрын келсе, сонымен жүре бермекпіз. Қолымызға құты түссе, — құтымен, кесе түссе, кесемен су аламыз. («Б.»)

Екі жай сөйлемнен жасалған сабақтас құрмалас сөйлемдердің басыңқы сөйлемі ықшамдалып, бағыныңқы сөйлемі толық айтылады. Мұндай құрылымдардағы ортақ мүше, сабақтас құрмалас сөйлем компоненттерінің өзара теңсіздігіне қарай, бір мазмұнды, түрлі тұлғалы болып келеді. Мысалы:

Жау жағадан алғанда, бөрі — етектен. (Жау жағадан алғанда, бөрі етектен алады.)

Салалас құрмалас сөйлемдер мен сабақтас құрмалас сөйлемдердің ықшамдалуында біраз ерекшеліктер бар:

Біріншіден, салаластар ортақ мүшеге ықшамдалудың нәтижесінде құрмалас сөйлем болудан қалатын болса², сабақтас құрмалас сөйлем қалпында қала береді. Мұны жоғарыдағы мысалдардан байқау қиын емес.

Екіншіден, соңғы жағдайда алдыңғы жұп ыңғайлас компоненттердің арасы үтір мен сызықша арқылы ажыратылса, ықшамдауға байланысты қойылатын сы-

¹ Соңғы сызықша тек эллипсистік құбылысқа ғана байланысты емес, түсіндірмелі компоненттер мен жалпылаушы компонент арасындағы қатынасты да белгілейді.

² Бұл жайында проф. Н. Сауранбаев былай деген болатын: «Жайлық іргелестің сыйысыңқы түрі жай сөйлем болып саналады» (Қазіргі қазақ тілі, Алматы, 1954, 524-бет).

зықшамен қатар, бағыныңқы сөйлем мен басыңқы сөйлем арасын ажыратушы бұрынғы үтір де сақталады.

Ортақ мүшеге ықшамдалған құрылымдардағы салыстырмалы жұп ыңғайлас компоненттердің алдыңғы жұп сыңарларының бірі бағыныңқы сөйлем ретінде келіп, екіншісі жеке сөзден не сөз тіркесінен жасалуы мүмкін. Мұндай жағдайда ықшамдаушы құрылым сабақтас сөйлем мен жай сөйлемнен құрылған аралас құрмалас сөйлем болады. Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлем құрамындағы бағыныңқы сөйлемдер ықшамдалмайды. Сондықтан мұндай аралас құрмаластардың эллипсистенуінен жасалған салыстырмалы жұп ыңғайлас мүшелі құрылымдар да, сабақтас құрмаластар сияқты, құрмалас сөйлем түрінде қалады.

Айтылған аралас құрмалас құрамындағы жай сөйлемнің орын тәртібіне қарай, ықшам құрылымдағы тыныс белгілері де өзгереді: бірінде үтірлі сызықша қойылса, екіншісінде тек сызықша ғана қойылады. Мысалы:

а) *Сулы жерлер кездескенде, — қайықпен, құрғақ жерде машинамен жүріп отырдық. (Сулы жерлер кездескенде, қайықпен жүріп отырдық, құрғақ жерде машинамен жүріп отырдық.)*

ә) *Құрғақ жерде — машинамен, сулы жерлер кездескенде, қайықпен жүріп отырдық. (Құрғақ жерде машинамен жүріп отырдық, сулы жерлер кездескенде, қайықпен жүріп отырдық.)*

Ортақ мүшеге ықшамдалған салыстырмалы жұп ыңғайлас компоненттерге тән ерекшеліктері көп. Мұндай эллипсистік құбылыс нәтижесінде ықшамдалған синтаксистік құрылымдар, кейбір авторлар¹ тарапынан жасалған азын-аулақ байқаулар болмаса, қазіргі қазақ тілі синтаксисі жүйесінде жан-жақты жете зерттелмеген тың тақырыптардың бірінен саналады. Сайып келгенде, бұған байланысты қойылатын тыныс белгілері мәселесі — бір ізге келтірілмеген проблема.

¹ Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасов, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 245-бет. Ә. Хасенов, Қазақ тілі, 8-класқа арналған оқулық, Алматы, 1971 ж., 149—150-беттер.

5. Ықшамдалған құрмалас сөйлемдерге қойылатын сызықша мен үтірлі сызықша

Мұндай құрылымдардың екі түрін қарастырамыз:

1) Бағыныңқы компоненті шартты не қарсы мәнде жұмсалып, басыңқы компоненттері ықшамдалған сабақтас және аралас құрмалас сөйлемдерде ажыратушы үтірлі сызықша қойылады:

Қорқақты қуа берсе, — батыр болады. Су тасыса, — жиегіне; ер тасыса, — еліне. Ер арыса, — аруақ; ат арыса, — тулақ. Гүл өссе, — жердің көркі; қыз өссе, — елдің көркі. Тисе, — терекке; тимесе, — бұтаққа. (Мақалдар.) Жақсы болсаң, — сәулемсің; жаман болсаң, — әуремсің. (Әндерден.) Жау жоқ деме, — жар астында; бөрі жоқ деме, — бөрік астында. (Мақал.)

Мұндай құрылымдарда ортақ бастауыш бағыныңқы сөйлем құрамында жұмсалады да, ықшамдалушы басыңқы компонентте қайталанып айтылмайды. Бірақ оны ол есімдігімен ауыстыруға болады. Мұндай ортақ бастауыштың басыңқы сөйлемде эллипсистенуі әдеттегі құрмалас сөйлемді ықшамдаудың, соған орай, үтірлі сызықша қоюдың негізгі себебі болып табылады. Сондай-ақ басыңқы сөйлемнің құрамындағы әдетті баяндауыштың көп жағдайда айтылмай, оның өзіне қатысты мәнді субординативтік компонентпен функция алмасуы, толық айтылатын бағыныңқы сөйлемнің көбінесе шартты рай тұлғасында не де етістігінің қатысымен жұмсалуы аталған типтегі синтаксистік құрылымдардың басты ерекшеліктерін көрсетеді.

Аталған синтаксистік құрылымдарда үтір мен сызықшаны қабат қоюдың біраз үлгілері кейбір пунктуация туралы жазылған еңбектер мен оқулықтарда қолданылып жүр.

2) Қазақ тілі оқулықтары мен пунктуациялық әдебиеттерде едәуір танылып келе жатқан эллипсистік құрмалас сөйлем құрылымдарының бір түрі — жалғаулығы себебі, өйткені, сондықтан т. б. айтылмай, түсіріліп қолданылатын себеп-салдар салалас құрмалас сөйлемдер:

Талап әрбір балада бар — оған талас қылуға болмайды. Ер жеткен соң түспеді уысыма — қолымды мезгілінен кеш сермедім. (Абай.) Данилов туралы ешнәрсе айта алмаймын — онымен әзір жете танысқаным

жоқ. (Ы. А.) Жақсы сөзді ел жаттар — ел жаттар сөз-
де салмақ бар. (Ж.)

Дәл осындай тәртіппен эллипсистенген синтаксистік құрылымдарға жалғаулығы (бірақ, ал, алайда, сөйтсе де т. б.) айтылмаған қарсылықты салалас құрмалас сөйлемдер де жатады:

Баймақан қосымша уақыт сұрап еді, — председа-
тель үндемеді. (Ғ. Мұст.) Сағатов қарсыласып сөйлес-
пекші болып еді, — Рақымовтың тыңдағысы да келме-
ді. (З. Ш.) Елемес бір нәрсе айтайын деп еді, — Шы-
мырбек тыңдамай кетіп қалды. (С. Е.)

Бұлардың бір-бірінен айырмасы эллипсистену нәти-
жесінде жасалған өзгешеліктен емес, аталған сөйлем
компоненттерінің мағыналық өзгешеліктері мен оған
сай берілетін грамматикалық форма ерекшеліктеріне,
сондай-ақ айтылу интонацияларынан көрінеді. Жал-
ғаулығы айтылмаған себеп-салдар салалас құрмалас
сөйлем компоненттері мағына жағынан анықталушы-
анықтаушы қатынаста жұмсалатын, компоненттері өз-
ара ыңғайлас немесе түрлі тұлғада көрінетін белгілі
синтаксистік құрылым түзетін болса, қарсылықты са-
лалас құрмаластағы екі компонент өзара бір-бірімен
мағына жағынан да, тұлға жағынан да қарама-қарсы
қатынаста келіп, өз алдына дербес сөйлем құрылымын
жасайды. Басқаша айтқанда, аталған синтаксистік құ-
рылымдар бірін-бірі қайталамайды. Осыған орай
екеуінде екі түрлі ажыратушы тыныс белгілері қойыла-
ды: жалғаулықтары айтылмаған себеп-салдар салалас
құрмаластағы жай сөйлемдер сызықша арқылы ажы-
ратылса, жалғаулықтары айтылмаған қарсылықты са-
лалас құрмаластағы жай сөйлемдердің арасына үтірлі
сызықша қойылады.

Оқулықтар мен пунктуация жайындағы әдебиеттер-
де жалғаулықтары айтылмай, эллипсистенген қарсы-
лықты салалас құрмаластардағы компоненттердің ара-
сына үтірлі сызықша қою, негізінен алғанда, бір шама
қалыптасқан сияқты. Оған төмендегі әр түрлі оқулық-
тардан келтірілген мысалдар дәлел бола алады. Мы-
салы:

Күн жауып кетті, — оны елеген ешкім болған жоқ.
(Ә. Ә.)¹ Құрымбай Тоқаш жауабын күтіп еді, — ол үн-

¹ С. Аманжолов, А. Әбілқасов, И. Ұйықбаев, Қа-
зақ тілі, Алматы, 1976, 139-бет.

демеді. (З. Ш.)¹ Жанат орнын ұсынып еді,— отырған жоқ. (Ғ. Мұст.)² Мал жұтайды,— өнер жұтамайды. (Мақал.)³

Алайда кейбір еңбектерде аталған синтаксистік құрылымға әр түрлі тыныс белгілері қойылған: бірде үтірлі сызықша қойылса, бірде жалаң үтір ғана қолданылады. Мысалы:

Мен білетін жолдардың ізі ішіне қарай батыңқы болушы еді, мына жол үстіне қарай шығыңқы. (С. М.) Айтудай-ақ айттық,— көнбеді. (С. М.)⁴ Көп балалы үйдің шаң-шұңы көп болушы еді, бұл үйде бір бала қыңқ еткен жоқ. (Ғ. Мұст.) Жаз ортасы болып қалды, мал әлі тойынған жоқ. (С. М.)⁵ Өзгеге көңілім тоярсың, өлеңді қайтіп қоярсың?! (Абай.) Итбай бірдемелерді айтып еді, оны ол тыңдаған жоқ. (С. М.) Күтеді, келмейді. Іздейді, таба алмайды. (Ғ. Мұст.)⁶ Күн суық, үй жылы, Беті ажарсыз, жаны сұлу. Ойымда Шегенге сақтаған талай хикая, сұлу поэмаларым жүрген сияқты еді,— бірде біреуінің бастамасы аузыма түспей қалды⁷. (Соңғы еңбек авторы мұндай құрылымға жалаң сызықша қою тиімді деген тұжырымға да келеді.)

Жалғаулығы айтылмай, эллипсистенген себеп-салдар салалас құрмалас сөйлемдерге қойылатын сызықша да тұрақты қалыптасқан жоқ. Ондай құрылымдарға әр түрлі тыныс белгілері қойылып жүр. Бұл жағдайды төменгі таблицадаң байқауға болады.

Жалғаулықтары айтылмаған эллипсистік себеп-салдар салалас, басқа салаластар сияқты, әдетте, қос сыңарлы болып жұмсалады да, ондағы екі компонент арасы бір ғана тыныс белгісімен ажыратылуды қажет етеді. Алайда берілген таблицадаң қазіргі қазақ тілі оқулықтары мен пунктуациялық әдебиеттерде жалғау-

¹ Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, 1967, 256-бет.

² Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасов Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 235-бет.

³ Ғ. Мұсабекова, Пунктуация бойынша диктанттар жинағы, Алматы, 1966, 89-бет.

⁴ М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Алматы, 1971, 252-бет.

⁵ Қазақ ССР Ғылым академиясы, Қазақ тілінің грамматикасы, Алматы, 1967, 187-бет.

⁶ Ә. Хасенов. Синтаксис пен пунктуацияның кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 41, 44, 53-беттер.

⁷ Х. Арғынов, Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері, Алматы, 1969, 232—233-беттер.

Жалғаулығы айтылмаған эллипсистік себеп-салдар
салалас құрмалас сөйлемнің тыныс белгісі

Рет саны	Мысалдар	Авторы мен кітаптың аты
1.	Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас: қардың суы секілді тез суалар. (Абай.)	Х. Арғынов, Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері, Алматы, 1969, 240-бет.
2.	Соғыстың аты соғыс қой, ол құрбансыз болмайды. (Ғ. М.) Аяп кеттім, менің де көзіме жас келді. (Б. М.) Шалабай ұзақ жүре алмас, үкімет құрығы ұзын. (Ғ. Мұст.)	М. Балақаев, Т. Қордабаев, жоғарыда аталған оқулық 222-б. Сонда, 1967, 186-б.
3.	Менің қолым тимес, өз книжкаңды апарып сақтық кассасынан ақша алғаның дұрыс. (Қ. О.)	Ғ. Әбуханов, жоғарыда аталған оқулық, 55-б.
4.	а) Оттың жалыны әзір көрінбейді, жаңа тұтанды. (Ғ. Мұст.) ә) Келе-келе өмір өз дегенін аңғартты — Баршагүл тәжірибесінің жемістері басым шықты. (Ғ. С.) б) Қаленді жауапқа тартады деген ой оның басына келген емес: айыпты тек Нұрым екеуіміз деп түсінді. (Х. Е.)	Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасов, жоғарыда аталған оқулық, 240-б.
5.	Дәркембайдың жүрісі тығыз екен, — шешінбеді. (М. Ә.)	Р. Сыздыкова, Қ. Неталиева, жоғарыда аталған кітаптың 65-беті.
6.	а) Бір қуаныш ерітті: қарт жыраудың жырына ұлы сыйлық беріпті. (Ж.)	Ә. Хасенов, Синтаксис пен пунктуацияның кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 48, 50-беттер.

Рет саны	Мысалдар	Авторы мен кітаптың аты
	ә) Ойға түстім, толғандым, өз мінімді қолға алдым. (Абай.)	С о н д а.
7.	а) Бізге кешікпей жағаға түсуге тура келді: қалың құздар әрі қарай жүргізбей қойды. («Қ. Ә.») ә) Қарға қаңқ етті — ірімшік жерге салп етті. (Крылов.)	Ф. М ұ с а б е к о в а, жоғарыда аталған еңбектің 86, 103-беттері.

лығы айтылмаған эллипсистік себеп-салдар салалас құрмаластағы жай сөйлемдер арасын ажыратуға төрт түрлі тыныс белгісін: қос нүкте (1, 4^б, 6^а, 7^а), сызықша (4^ә, 7^ә), үтір (2, 3, 4^а, 6^ә), үтірлі сызықша (5) — қою талап етілгенін көреміз.

Белгілі бір синтаксистік құрылымға бір ғана тыныс белгісін тұрақты етіп меншіктемей, оны әр түрлі етіп түрлендіруге жол беру жазу мәдениетіндегі пунктуациялық жүйелі бірізділіктің атқаратын орасан зор ролімен біржола санаспай, пунктуациялық сауаттылықты арттыру мен тұрақты қалыптастыруға айтарлық бөгет болар еді.

Жалғаулықтары айтылмаған екі компонентті себеп-салдар салаласта сызықша қоюдың дұрыстығы, біздіңше, мынадай факторларға негізделуге тиіс: қос сыңарлы себеп-салдар салаластағы компоненттер арасына үтір қойылатын болса, оның жалғаулығы айтылған толық түрі мен жалғаулығы айтылмаған түрлерінің арасындағы мағыналық, құрылымдық, интонациялық ерекшеліктер ажыратылмаған болар еді; ал үтірлі сызықшамен белгіленсе, жалғаулығы айтылмаған эллипсистік себеп-салдар салаластар мен жалғаулығы айтылмаған эллипсистік қарсылықты салалас сөйлемдердің тыныс белгілері біркелкі ұқсас болып, олардың әрқайсысына тән мағыналық, грамматикалық және интонациялық ерекшеліктер өзара шатастырылған болар еді. Сондай-ақ аталған синтаксистік құрылымда қос нүкте қоймауға да негіз бар: себеп-салдар салалас тең дәрежелі қос компоненттен жасалса, ондай сөйлемдердің арасын сызықшамен ажырату жеткілікті; ал себеп-салдар салалас компоненттері дедуктивті-индуктивтік қат-

наста жұмсалып, түсіндірме сыңары бір емес, өзара түрлі қатынастағы санамаланып берілетін бірнеше сөйлемдерден түзілсе, ондай себеп-салдар салалас іліктес салаласқа айналады¹ да, санама түсіндірмелі (себеп) компоненттер мен жалпылаушы (салдар) компоненттің арасына қос нүкте қойылады. Өйткені қос нүктенің дәстүрлі функциясы дедуктивті-индуктивтік қатынаста жұмсалған компоненттердің шекарасын белгілеу болып табылады. Оны мына мысалдардан айқын байқауға болады:

Мал қыстан күйлі шықты: жем-шөп мол болды, күтім де жақсы болды. («С. Қ.») Біз, сірә, атты мықтап салықтырып алатын шығармыз: жол ауыр, мына шанының құр өзі де бір атқа жүк болатындай екен. (Х. Е.) Оларға ылғалдық жасайтын әсері бәрімізге белгілі: су тисе, қағаз іріп кетеді, матаның түсі оңады, ағаш шіриді. («Б. ж. Е.») Өмірдегі көп күннің бәрі бірдей емес: бір күн елеусіз өте шығады да, кейбір күн өлгенше есінде қалады. (Х. Ерғ.)

6. Дедуктивті-индуктивтік қатынаста келген бастауыш пен баяндауыш арасына қойылатын қос нүкте

Ажыратушы қос нүкте тұрлаулы мүшелері дедуктивті-индуктивтік қатынаста жұмсалған мынадай ықшам жай сөйлемдерде қойылады:

Органикалық тыңайтқыштар: көң, жер тезегі, түрлі шаруашылық қалдықтары. Өсімдікке керекті микроэлементтер: бор, молибден, марганец, мыс, темір, қола т. б. («Б. ж. Е.») Төсеніштер: кілем, текемет, оюлы сырмақ. (С. С.) Адамды мақылұқтардан бөліп алған: еңбек, от, сөз. (М. Г.) Жаңа қалада салынған құрылыстар: пионерлер сарайы, үлкен кітапхана, көрме залы, опера театры. («Қ. Ә.»)

Бұл құрылымдар құрамдас компоненттері өзара жалпылама-түсіндірмелі қатынаста түзілген кейбір іліктес салалас құрмалас сөйлемдердің ықшамдалу нәтижесінде қалыптасады. Ондай іліктес салалас құрмалас сөйлемдердің эллипсистенбеген толық түрі мынадай:

¹ Бұл туралы А. Әбілқаев мынандай орынды пікір айтқан: «Мұндай себеп-салдарлы салалас іліктес салаласқа өте ұқсас болып келеді». (Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі, практикалық курс, Алматы, 1964; 240-б.).

Төргі үйде отырғандар мыналар: олар — Абыздың туыстары, жолдастары, таныстары. (Б. Б.)

Берілген іліктес салалас құрмалас сөйлемнің ықшамдалу барысы екі түрде көрінеді:

а) Алдыңғы компоненті толық айтылады да, екінші компоненті (олар деген бастауыш айтылмай) ықшамдалады. Мұның нәтижесінде бұрынғы іліктес салалас құрмалас сөйлем бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындаушы бар жай сөйлемге айналады (бұл тұрғыда ықшамдалған жай сөйлемдерде ажыратушы емес, бөлуші қос нүкте қойылады):

Төргі үйде отырғандар мыналар: Абыздың туыстары, жолдастары, таныстары.

ә) Ықшамдалу мұнымен бітпейді. Бірінші компонент те (мыналар деген баяндауыш айтылмай) ықшамдалады. Сөйтіп, ықшамдалу нәтижесінде тұрлаулы мүшелері дедуктивті-индуктивтік қатынаста келген жаңа синтаксистік құрылым пайда болады:

Төргі үйде отырғандар: Абыздың туыстары, жолдастары, таныстары.

Сыйыстырылып, эллипсистену барысында бұлайша түзілген ықшам сөйлемдер белгілі стильдік талаптарға жауап беріп, тіліміздің бүгінгі даму процесін айқындайды.

Тыныс белгілерін қолдануды бір жүйеге келтіру қажеттілігін ескерсек, басқа дедуктивті-индуктивтік қатынаста келетін синтаксистік құрылым сияқты, бұл сөйлемдегі жалпылаушы бастауыш пен бірыңғай сөзден жасалған баяндауыш арасына қос нүкте қою ешқандай дау тудырмауға тиіс. Алайда бұл құрылымдарда қос нүкте қою мәселесі бір ізге келтірілген жоқ. Мұндай сөйлемдерге қойылатын қос нүкте кейбір еңбектерде, айтарлық дәлелсіз, сызықшамен алмастырылады немесе оның орнына ешқандай тыныс белгісі қойылмайды. Оны мына фактілерден байқауға болады:

Сол көштің алдында ұзаққырап кеткен мынау бір топ аттылар — Абай мен оның кей достары, кей ақын-әншілер. (М. Ә.)¹ Менің міндетім — күндіз жылқы арасында жүру, жылқыны егінге жібермеу. (С. М.)² Мінез-құлықтағы кемшіліктерді түзететін құрал — ор-

¹ Ә. Хасенов, Жай сөйлемдер синтаксисін оқытудың кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 23-бет.

² Сонда, 25-бет.

та, жұртшылық, жолдастар, коллектив. («С. Қ.»)¹ Әсіресе бүгін қайратпен, ерлікпен көзге түскендер Жігітекте — Абылғазы, Бөкеншіде — Марқабай. (М. Ә.)²

II. БӨЛУШІ ТЫНЫС БЕЛГІЛЕРІ

Сөйлемнің предикаттық мазмұны тұрлаулы мүшелер арқылы беріледі. Алайда алуан түрлі синтаксистік құрылымдар жасалу үшін сөйлем жалаң бастауышпен баяндауыштан ғана түзіле бермейді, оның үстіне тұрлаусыз мүшелердің қатысуын қажет етеді.

Осындай тұрлаулы және тұрлаусыз мүшелерден жасалған жалаң не жайылма сөйлемдер синтаксистік тура желідегі құрылымдар болып табылады. Тура желідегі сөйлем мүшелері бір-біріне бағына байланысады да, олардың арасына ешқандай тыныс белгілері қойылмайды. Мысалы:

Қазақстан еңбекшілері сүйікті Отанымызды ерекше табыстармен қуантты. Жұмыстың сапа көрсеткіштері едәуір жақсарды. Біздің елімізде мектеп жас ұрпақты коммунизм рухында тәрбиелейді. (Газеттен.)

Толық сөйлем мазмұны бұл аталған предикаттық және субординативтік қатынастағы компоненттермен ғана шектелмейді, сонымен қатар оқшау желілі түрлі синтаксистік оралымдардың да қатысуын қажет етеді. Тура желілі сөйлем құрылымдарының ішіне кірістірілген сөздер мен сөз топтарын оқшау желілі немесе екінші желіде келген синтаксистік оралымдар деп атаймыз. Екінші желілі түрлі синтаксистік оралымдардың сөйлем құрамына қатыстырылуы ондағы мазмұн аясын кеңейтіп, сөз болып отырған объективтік шындықтың бейнесін терең де толық жеткізуге мүмкіндік береді.

Қазақ тіліндегі тура желілі сөйлем құрылымдары екінші желіде келген синтаксистік категориялардың қатысуымен жиі қолданылады. Тура желідегі сөйлем ішіне кірістірілген сөздер мен сөз топтары ол сөйлемнің байланыс желісіне ене алмайды, жазуда екі жағынан немесе бір жағынан арнайы тыныс белгілерімен бөлініп көрсетіледі. Мұндай тыныс белгілерін бөлүші тыныс белгілері дейміз.

¹ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы, Алматы, 1973, 81-бет.

² Сонда, 83-бет.

Ажыратушы тыныс белгілері арқылы өзара тең дәрежелес қатынаста жұмсалған синтаксистік компоненттердің (бірыңғай мүшелердің, сөйлемдердің) шекара белгіленсе, бөлуші тыныс белгілері арқылы ондай дәрежелес компоненттер жігі көрсетілмейді. Бөлуші тыныс белгілері арқылы бір жай сөйлем ішіне кірістірілген әр түрлі синтаксистік оралымдар ерекше бөлініп көрсетіледі де, ол сөйлемнің синтаксистік тура желісін айқындалады. Тура желілі сөйлем ішіне кірістірілген синтаксистік категориялардың орын тәртібіне қарамастан бөлуші тыныс белгілері бір жақты және екі жақты бөлуші тыныс белгілері болып жұмсалады: егерде кірістірілген компоненттер өзі қатысты сөйлемнің шетіне орналасса, олар бір жағынан ғана белгілі тыныс белгісімен бөлініп көрсетіледі; ал ондай компоненттер сөйлемнің қатысты сөйлемнің ортасында келсе, онда олардың екі жағынан да бөлуші тыныс белгілері қойылады. Егерде ескеретін бір жай — бағыныңқы сөйлем және сөйлем ішіне кірістірілсе ғана, екі жағынан бөлуші тыныс белгілері қойылады, ал бағыныңқы сөйлем және сөйлемнің ішіне кірістірілмей, одан бөлек (қатар) келген данылса, ол ажыратушы тыныс белгілерімен таңбалады. Өйткені олар өз алдына аяқталған дербес синтаксистік желісі бар құрылымдар болып табылады, бірақ бір-біріндегі синтаксистік байланыс желісін жарыққа бөлшектемейді.

Тура желілі сөйлем мен оның ішіне кірістірілетін екінші желіде келген компоненттерден жасалған сөйлемдерді күрделі желілі сөйлем құрылымдары немесе күрделенген сөйлемдер деп атаймыз.

Бөлуші тыныс белгілерінің сөйлемдегі атқаратын функциясын төменгі таблицада берілген тура желілі сөйлем құрылымдары мен күрделі желілі сөйлем құрылымдарын өзара салыстыру арқылы еркін түсінуге болады.

Таблицада көрсетілген күрделі желілі сөйлем құрылымдарындағы курсивпен жазылған сөз топтары (тура желілі сөйлемдер) синтаксистік байланыстың тура желісін түзетін болса, қарамен жазылған компоненттер синтаксистік байланыстың екінші (қосымша) желісін жасаған.

Сөйтіп, бөлуші тыныс белгілерінің сөйлем құрылымдарына кірістірілген түрлі синтаксистік категориялар

Тура желілі және күрделі желілі сөйлем құрылымдары.

Рет саны	Тура желілі сөйлем құрылымдары	Күрделі желілі сөйлем құрылымдары
1.	Сөз тоқталып қалды.	Сөйтіп , сөз тоқталып қалды. (Ч.)
2.	Хатты қысқа жазғаныма ғафу етіңіз.	Хатты қысқа жазғаныма, сүйікті достым , ғафу етіңіз. (Ы. А.)
3.	Біздерді болашақтың ұлы істері күтеді.	Біздерді, комсомолецтерді , болашақтың ұлы істері күтеді. («Л. Ж.»)
4.	Топырақ туралы сөз болды.	Жер құнары — топырақ туралы сөз болды. («Б. ж. Е.»)
5.	Бәрі де оқуменен табылған.	Өнер. білім — бәрі де оқуменен табылған. (Ы. А.)
6.	Қазірше белоктар тек тірі организмде болады.	Қазірше белоктар тек тірі организмде: жануарларда, өсімдіктерде, микроорганизмде — болады. («Б. ж. Е.»)
7.	Мынадай практикалық жұмыстар жүргіздік.	Мынадай практикалық жұмыстар жүргіздік: далада параллель түзу жүргізу, көпбұрыш сияқты жердің планын түсіру, арасында кедергі бар екі нүктенің арасын табу.
8.	Ол бір жазған жұмысын сан рет көшіріп жазудан ерінбейтін.	Оның бір ерекшелігі — бір жазған жұмысын сан рет көшіріп жазудан ерінбейтін. («Қ. Ә.»)

ды тура желідегі сөйлем мүшелерінен ерекше бөліп көрсету үшін қолданылатынын байқаймыз.

Қазақ тіліндегі күрделі желілі сөйлем құрылымдарында қойылатын бөлуші тыныс белгілерін тудырушы синтаксистік категориялардың негізгі түрлері мыналар: окшау сөздер мен қыстырма сөйлемдер, сөйлемдегі оңашаланған мүшелер, құрмалас сөйлем компоненті ішінде жұмсалған бағыныңқы сөйлемдер және төл сөздер.

Аталған синтаксистік оралымдардың қатысуымен жасалатын әр түрлі сөйлем құрылымдарында қойылатын бөлуші тыныс белгілерінің ерекшеліктеріне, қазіргі жазу тәжірибесіндегі қолданылу жайына тоқталайық.

Окшау сөзді сөйлем құрылымдарында қойылатын бөлуші тыныс белгілері

Қазақ тілінде қаратпа, қыстырма және одағай сөздер мен қыстырма сөйлемдер, және жоқ, иә сөздері тура желілі сөйлем ішіне кірістірілу нәтижесінде окшау сөзді күрделенген сөйлем құрылымдары түзіледі. Ондай құрылымдарда мынадай бөлуші тыныс белгілері: үтір, екі жақты үтір және жақша — қолданылады. Мысалы:

Жастар, заманға сай өсіңдер! (І. Ж.) Балалардың бақыты алда, Әбеке. (Х. Е.) Иә, айтқандай, орыстан да бір досым бар. (Ы. А.) Мен, шынын айтқанда, Баяділ Кейкиннің қиқаң шығаратынын білген едім. (Ы. А.) Қысқасы, бұл — бүгінгі күннің талабы мен талғамына толық сай келетін совхоз орталығы. (С. Шайм.) Әй, сен өзің көзіңді ашып қара! (Т. А.) Дегенмен мен өкілдік жасаған бес болыстың қазақтары (көпшілігі кедей болатын) сол жылдың көктемінде мың десятинадай жерге егін септі. (С. М.)

Мұндай сөйлем құрылымдарында қойылатын тыныс белгілері жайында оқулықтар мен пунктуация туралы әдебиеттерде айтарлық келіспеушілік жоқ. Алайда қазіргі пунктуация жайында шығып жүрген еңбектерде окшау сөздерге байланысты қойылатын тыныс белгілерінің бөлуші функциясы акценттеліп, ажыратушы тыныс белгілерінен ерекшеленбейді. Мұның өзі аталған тыныс белгілерін бірден танып, еркін меңгеруге біршама тосқауыл болады.

Оңашаланған мүшелерге байланысты қойылатын бөлуші тыныс белгілері

Қазақ тілі пунктуациясындағы қиын мәселелердің бірі — сөйлемнің синтаксистік тура желісінен тысқары, екінші желіде жұмсалатын оңашаланған мүшелерге байланысты қолданылатын бөлуші тыныс белгілері. Басқа бөлуші тыныс белгілері сияқты, сөйлемдегі оңашаланған мүшелерді бөлуші тыныс белгілері де көбінесе жұп болып жұмсалады. Олардың негізгілері мыналар: екі жақты үтір, екі жақты сызықша, қос нүкте мен сызықша, сызықша, қос нүкте. Бұлар оңашаланған мүшелердің мазмұны мен грамматикалық тұлғаларына, айтылу интонациясына сай қолданылады.

Күрделенген сөйлемдердің екінші синтаксистік байланыс желісін жасауда өте жиі қолданылатын категория — оңашаланған мүшелерді үлкен екі топқа бөліп қарастыруға болады: 1) оңашаланған айқындауыштар, 2) әр түрлі оңашаланған мүшелер¹.

Оңашаланған айқындауыштар және оларға байланысты қойылатын бөлуші тыныс белгілері

Қазақ тілі синтаксисі мен пунктуациясына арналып жазылған еңбектерде сөздердің сөйлемдегі синтаксистік желілері жайында да, оған байланысты, пунктуацияның ажыратушы және бөлуші қызметтері де сөз болмайды. Аталған мәселелердің зерттелмеуі синтаксистік оралымдарды саралауға, ішкі пунктуация табиғатымен жете танысуға, әрине, мүмкіндік бермейді. Осыған байланысты сөз етуді керек ететін мәселе — қазіргі қазақ тіліндегі оңашаланған айқындауыштар.

Оңашаланған айқындауыштар — синтаксистік тұрғыдан да, пунктуациялық тұрғыдан да аз зерттеліп, жете танылмай жүрген тақырыптардың бірі. Бұл категорияның түрлері мен құрам ерекшеліктері де, синтаксистік байланыс желісіндегі орны да, оған сай қойылатын тыныс белгілері де тәжірибеде айтарлық дәрежеде шешіліп отырған жоқ.

Оңашаланған айқындауыштарға байланысты қойылатын бөлуші тыныс белгілерінің қазіргі мектеп тәжі-

¹ Кітап көлемі көтермегендіктен, әр түрлі оңашаланған айқындауыштарға талдау жасамаймыз. (Автор.)

рибесіндегі, сондай-ақ жалпы жазу тәжірибесіндегі жайымен танысу үшін, ең алдымен, қазақ тіліндегі оңашаланған айқындауыштардың түрлерін атап өту қажет.

Оңашаланған айқындауыштардың мынадай негізгі үш түрін қарастырамыз: 1) соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар, 2) атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар, 3) бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар.

1. Соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар және оларға байланысты қойылатын бөлуші тыныс белгілері

Қазақ тілінде күрделенген сөйлем жасап, бөлуші тыныс белгілерін тудырушы синтаксистік оралымдардың бірі — соңғы позициялы оңашаланған айқындауыш.

Бұл категория оқулықтар мен пунктуациялық әдебиеттердің бәрінде тегіс танылып, «оңашаланған айқындауыш» деген атпен аталады.

Соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштардың сөйлем құрамындағы сөздермен синтаксистік қатынасқа түсуінде мынадай өзіндік ерекшеліктер бар:

а) Мұндай оңашаланған айқындауыштар өзінің айқындайтын сөзінің тікелей соңынан орналасады.

ә) Аталған оңашаланған айқындауыштардың басым көпшілігі өзінің айқындайтын сөзімен тұлғалас болып жұмсалады: айқындалушы сөз қандай грамматикалық тұлғада келсе, айқындауыш та сондай тұлғада келеді. Сондықтан бұларды соңғы позициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыш дейміз. Мысалы:

Біз, комсомолецтер, коммунизм үшін күресеміз. Біздерге, село еңбекшілеріне, мал азығын өнімді даярлау жүктеледі. (Газеттен.) Мен саған өзімше, кочегарша, айтайын. (М. Г.)

Берілген сөйлемдерде айқындалушы мүшелер (біз, біздерге, өзімше) қандай тұлғада келсе, ондағы оңашаланған айқындауыштардың да (комсомолецтер, село еңбекшілеріне, кочегарша) сондай тұлғада жұмсалғанын айқын көруге болады.

Осындай айқындалушы сөз бен соңғы позициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыштың бір тұлғада

келіп үйлесуін өзіндік ерекшелігі бар грамматикалық қиысу деп қарауға болады. Айқындауыш пен айқындалатын тура желілі сөйлем мүшелерінің қиысуы жайында кейбір еңбектерде де¹ сөз болады.

б) Кейбір соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар өзінің айқындайтын сөзімен тұлғалас болмайды. Мысалы:

Келесі жұмада, 15 март күні, ата-аналардың жиналысы болады. Ертең, мереке күні, біз парадқа шығамыз т. б.

в) Бірқатар оңашаланған айқындауыштар айқындалушы сөзбен сан жағынан, жақ жағынан үйлеспей қолданылады. Мысалы:

Қластағы көп балалар, оның біреуі Асқар, өте жақсы оқиды. Менің, қатардағы қойшының, еңбегім жоғары бағаланды.

г) Айқындалушы сөздер грамматикалық үш жақтың біріндегі атау тұлғада келсе, аталған оңашаланған айқындауыштар, айқындалатын сөздің қай жақта тұрғанына қарамай, тек III жақта тұрақты болып қолданылады. Демек, олар мұндай жағдайда өзінің айқындайтын сөзімен грамматикалық тұлға жағынан үйлеспейді. Мысалы:

Мен, такси шофері, елге қызмет етемін.

Сен, такси шофері, елге қызмет етесің.

Ол, такси шофері, елге қызмет етеді.

Сонымен қатар мұндай құрылымдардағы соңғы позициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыштар I—III жақтарда келген айқындалушы сөздерге қатысты сөйлем мүшелерімен (баяндауышпен) синтаксистік байланысқа түспейді, қиыспайды² (*Такси шофері қызмет етемін, Такси шофері қызмет етесің* деп айтуға болмайды).

ғ) Айқындалатын сөз де, оңашаланған айқындауыш та ілік септігінде жұмсалса, ондағы тұлғалас оңашаланған айқындауыш сөйлемдегі өзі айқындайтын сөзге қатысты мүшемен (тәуелдік жалғауындағы бастауыш-

¹ М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Алматы, 1961, 128-бет.

² Бұл туралы кейбір авторлар тарапынан мынадай жалпылама пікір айтылған: «Оңашаланған бастауыштардың бір ерекшелігі сол — олардың тұлғасы баяндауышпен қиыспайды». (Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі (практикалық курс) Алматы, 1964, 203-б.)

пен) байланыса алмайды. Жоғарыда берілген бір мысалды алып көрейік: *Менің, қатардағы қойшының, еңбегім жоғары бағаланады.* Бұл жерде қатардағы қойшының деген оңашаланған айқындауыш пен айқындлатын сөзге қатысты *еңбегім* деген сөз өзара байланыстырып айтуға келмейді, өйткені *қатардағы қойшының еңбегім* деуге болмайды.

д) III жақтағы атау тұлғалы сөздерді және барыс, табыс, шығыс, жатыс, көмектес септік жалғаулы сөздер мен басқа грамматикалық тұлғаларда келген сөйлем мүшелерін айқындаушы соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар айқындалушы сөзбен тұлға жағынан қиысып, сөйлемдегі оларға қатысты мүшелермен де байланыстырып айтуға келеді. Мысал үшін жоғарыда берілген сөйлемдерді алайық. *Ол, такси шофері, елге қызмет етеді. Біздерге, село еңбекшілеріне, мал азығын даярлау жүктеледі. Мен саған өзімше, кочегарша, айтайын.*

Мысалдарда көрсетілген айқындауыштарды айқындалушы сөздерге қатысты сөйлем мүшелерімен байланыстырып айтуға болады: *такси шофері еңбек етеді, село еңбекшілеріне жүктеледі, кочегарша айтайын.*

Бұл соңғы айтылған ерекшелік (айқындлатын сөзге қатысты сөйлем мүшелерімен байланыса алуы) біраз авторлардың «айқындалушы сөз бен айқындаушы сөз өзара функциялас болады» деуіне себеп болатын сияқты. Алайда аталған компоненттердің екі түрлі синтаксистік байланыс желісінде жұмсалуды ескерсек, олардың бір-бірімен функциялас бола алмайтынын көреміз.

Қазіргі оқулықтар мен пунктуациялық әдебиеттерде соңғы позициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыштардың тура желідегі сөйлем мүшелерінен тысқары (екінші желіде) жұмсалуды жайында ешқандай сөз болмайды. Іс нәтижесінде сөйлемнің тура желісінде келген айқындалушы мүшелер мен екінші желідегі оңашаланған айқындауыштар синтаксистік байланыстың бір желісінде қарастырылып, өзара функциялас компоненттер ретінде танылып жүр. Қысқасы, оңашаланған айқындауыштар мен тура желілі сөйлем мүшелерінің синтаксистік қызметі шатастырылатынын байқаймыз. Бұл туралы айтылған пікірлерге назар аударайық:

«... айқындалатын сөз сөйлемнің қай мүшесі болса, оңашаланған айқындауыштың да сол мүше болатындығын көреміз»¹. «Айқындалатын сөз сөйлемнің қай мүшесі болса, оңашаланған мүшенің соңғы сөзі сол мүшенің қызметін атқарады»². «Айқындалушы сөз сөйлемнің бастауышы болса, оңашаланған айқындауыштың соңғы сөзі де бастауыш болады...»³. «... Оңашаланған айқындауыш өзінің айқындап тұрған мүшесінің тұлғасында тұрып, соның қызметін атқарады...»⁴. «Өзінің айқындайтын, дәлелдейтін сөзі қандай мүше болса, оңашаланған айқындауыш мүше де сөйлемнің сол мүшесі болып тұрады»⁵.

Бұл келтірілген үзінділердің негізгі мазмұны сөйлемдегі айқындалушы мүше мен тұлғалас оңашаланған айқындауыштың бір ғана синтаксистік қызметте жұмсалатындығы жайлы екенін көреміз.

Алайда екі түрлі байланыс желісінде келген сөйлем компоненттері бір ғана синтаксистік қызметте жұмсала алмайды. Демек, сөйлемдегі айқындалушы тұрлаулы не тұрлаусыз мүшелер мен тұлғалас оңашаланған айқындауыштар бір емес, екеуі екі басқа синтаксистік қызметте жұмсалады: біріншісінің синтаксистік қызметі — сөйлемнің тура желісіндегі тұрлаулы не тұрлаусыз мүше болу, екіншісінің синтаксистік қызметі — қосымша желіде келген тұлғалас оңашаланған айқындауыш болу.

Тұлғалас оңашаланған айқындауыштар, синтаксистік құрылым ыңғайына қарай, сөйлем құрамындағы кез келген тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелерді, оқшау сөздерді, оңашаланған айқындауыштың өзін т. б. сөйлем компоненттерін түрлі қосымша мағыналармен түсіндіріп, толықтырып, айқындау үшін қолданыла береді. Осыған орай, «оңашаланған айқындауыш айқындалатын сөзбен функциялас болады; айқындалатын мүше сөйлемде қандай қызмет атқарса, оңашаланған айқындауыш та сондай қызмет атқарады», — деуге болмайды. Сондықтан «Қазақ тілінде оңашаланған мүшенің

¹ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері, Алматы, 1959, 70-бет.

² Ә. Хасенов, Синтаксис пен пунктуацияның кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 16—17-беттер.

³ Сонда, 17-бет.

⁴ Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 203-бет.

⁵ Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, 1967, 236-бет.

төрт түрі бар: оңашаланған бастауыш, оңашаланған анықтауыш, оңашаланған толықтауыш, оңашаланған пысықтауыш»,¹ — деп классификациялау да қажетсіз болады.

Соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштарға байланысты қойылатын бөлуші тыныс белгілерінің негізгі екі түрі бар: бірі—екі жақты үтір, екіншісі — екі жақты сызықша.

Мұндай тыныс белгілерінің жұп болып қолданылуы бөлінуші оралымдардың сөйлемдегі орын тәртібіне байланысты. Аталған айқындауыштар көбінесе сөйлем ортасында жұмсалып, сөйлем соңында келген баяндауыштармен жиі қатыста бола бермейді.

Екі жақты үтір күрделенген сөйлемнің синтаксистік тура желісінен жеке сөз бен сөз топтарынан жасалған тұлғалас оңашаланған айқындауыштарды бөліп көрсету үшін қолданылады. Мысалы:

Біздер, коммунистер, өмірге әрқашан да байсалдылықпен қараймыз. («С. Қ.») Арудың алдын алу, яғни халықты одан сақтандыру, медициналық қызмет көрсету ісіндегі ең басты мәселе болып табылады. («М. ж. Т.») Бертін келе, қазақ шаруаларының басқа халықтармен мәдени байланысы дамыған кезде, ойын-сауықтың да жаңа түрлері шықты. («М. ж. Т.»)

Оқулықтар мен пунктуация туралы әдебиеттерде, соған орай, мектеп тәжірибесінде сөз болып отырған айқындауыштарға байланысты екі жақты үтір қою біршама қалыптасқан сияқты. Алайда аталған синтаксистік оралымдар кейбір еңбектерде екі жақты сызықшамен бөлініп жүр. Мысалы:

Біз — совет әйелдері — өзіміздің Ұлы Отанымызды жанымыздай сүйеміз². Облыстық озат кәсіпорындардың коллективтері бүкіл халықтық мерекені — Советтік Конституция күнін — өндірістік жаңа табыстармен қарсы алды³.

Бұл авторлардың пікірлеріне қарағанда, тұлғалас оңашаланған айқындауыштар үтір арқылы бөлінсе, олар бірыңғай мүшелерге ұқсап кететін сияқты. Бірақ

¹ Ә. Хасенов, Синтаксис пен пунктуацияның кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 17-бет.

² Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері, Алматы, 1959, 37—38-беттер.

³ Ә. Хасенов, Синтаксис пен пунктуацияның кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 19-бет.

аталған еңбектерде бірыңғай мүшелердің екі жағынан үтір қойылмайтыны және мұндай оңашаланған айқындауыштар сөйлемнің тура желісінен бір емес, екі жақты үтірмен бөлінетіні ескерілмеген. Мысалы, VI—VII кластарға арналған қазақ тілі оқулығында *Мені, Хворостянкинді, билемек болады* деген сөйлем бар. Оқулықтағы айқындауыш (*Хворостянкинді*) екі жағынан үтір арқылы дұрыс бөлініп көрсетілген. Екі жақты үтірмен бөлінген оңашаланған айқындауыштар бірыңғай мүшелерге ұқсас бола алмайды.

Екі жақты сызықша іштей қойылған үтірлері бар соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштарды сөйлемнің тура желісінен бөліп көрсету үшін қолданылады. Мысалы:

Қазіргі заманғы химияның қол жеткен жетістіктері тамақтың синтетикалық түрлерін — яғни өсімдіктен, жануарлардан алынбайтын, химиялық жолдармен жасалынатын түрлерін — көптеп жасауға әлі де болса мүмкіндік бере алмайды. («Б. ж. Е.») Біздерге, село еңбекшілеріне, аса құрметті міндет — ауыл шаруашылығы азық-түліктерінің молшылығын жасау міндеті — жүктелінген. («Л. Ж.») Абайға таңдатса, анау Ербол — қызыл өгізге мініп, тасқын судан Абай үшін өтіп келген Ербол — аспанда тұрғандай жоғары еді. (М. Ә.)

Мұндай синтаксистік құрылымдарда аталған бөлуші тыныс белгілерін (екі жақты сызықшаны) қолдану қазіргі оқулықтар мен пунктуациялық әдебиеттердің басым көпшілігінде кездесе бермейді. Бұл жағдай, әрине, қазақ тіліндегі тыныс белгілерінің қолданылуын бір ізге келтіру процесін тездетпейді.

2. Атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар және оларға байланысты қойылатын бөлуші сызықша

Оңашаланған айқындауыштар тура желілі сөйлем мүшелерін тек соңғы позицияда ғана емес, сонымен қатар алғы позицияда келіп те айқындай береді. Ондай айқындауыштардың өнімді қолданылатын бір түрі — атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар.

Алғы позициялы атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар, басқа кірістірілме синтаксистік оралымдар сияқты, сөйлемнің синтаксистік тура желісінен тысқары (қосымша желіде) қолданылады. Мұндай айқын-

дауыштар көбінесе тәуелденген атау тұлғада көрінеді де, өзінің айқындайтын сөзімен тікелей қатар келіп, онымен қосарлана жұмсалады. Мысалы:

Нұрсұлтан Отанымыздың алып жүрегі — Москваға қадалғалы келе жатқан жау найзасының ұшын сындырды. (Ғ. М.) Сөйтіп, жаудың ең мықты деген гарнизондарының бірі — **Бородиноны** да алдық. (М. Ғ.) Осы совхоздағы оның досы — **Смағұловпен** кездестім. (А. С.) Бүкіл прогресшіл адамзаттың аңсаған арманы — сарыла күткен **Жеңіс күні** де келіп жетті. («Б. ж. Е.») Республикамыздың сүйікті, сұлу астанасында — күн жарнары **Алматыда** тұрып, асқақ Алатаудың таң ғажайып бейнесіне тамсанбай, таңданбай тұра алмаймыз. («Қ. Ә.») Біз халық ардақтысы — **Баукеңе** әрқашан зор денсаулық, еселі еңбек, творчествода үлкен табыс тілейміз. («Б. ж. Е.») т. б.

Атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар мерекелік саяси ұрандарда өте жиі қолданылады. Мысалы: Адамзаттың сәулетті болашағы — **коммунизм жасасын!** Коммунизмнің белсенді құрылысшылары — **совет әйелдері жасасын!** Мәңгі жасайтын интернационалдық ілім, барлық елдердегі еңбекшілердің социализм мен коммунизмнің жеңіс жолындағы күресінің жол нұсқағыш жарық жұлдызы — **марксизм-ленинизм жасасын!** т. б. (Мерекелік ұрандардан.)

Қазақ тіліндегі алғы позициялы атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар туралы кезінде дарынды ғалым С. Жиенбаевтың сөз қозғағаны белгілі¹. Бірақ бұл соны пікір ілгері дамытылмай, ескерусіз қалды. Қазіргі қазақ тілі оқулықтары мен пунктуациялық әдебиеттерде тек соңғы позициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыштар ғана танылып, алғы позициялы атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар мен бірыңғай мүшелерден жасалған алғы және соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар туралы сөз болмайды. Бұл жағдайды мына төмендегі үзінділерден анық байқауға болады:

«Айқындауыш мүше — анықтауыштың бір түрі. Дағдылы анықтауыштар өзі анықтайтын сөзінің алдында тұрып анықтаса, анықтауыш мүше анықтайтын сөз

¹ С. Жиенбаев, Сөйлемнің тыныс белгілері, Алматы, 1940. 21—27-беттер.

сінің соңында тұрып анықтайды. Айқындауыш мүше өзінің, алдындағы сөздің мағынасын ашып, айқын көрсетеді»¹.

«Анықтауыш анықтайтын сөзінің алдында тұрып, оның өзіне тән, басқа заттың ерекше сынын, сапасын білдірсе, айқындауыш анықтайтын сөзінен кейін тұрып, көбінесе оны басқа сөздермен дәлелдеп толықтырады немесе қосымша, көлденең сапасын көрсетеді»².

«Өзінен бұрын айтылған сөзді анықтап, түсіндіретін бір я бірнеше сөзді оңашаланған айқындауыш дейміз»³.

«Айқындауыш айқындалатын сөзінен кейін тұрады да, анықтауыш, керісінше, анықтайтын сөзінің алдында тұрады»⁴.

«Сөйлемде өзінен бұрын тұрған бір мүшенің мағынасын басқа бір сөз тіркесі арқылы айқындап, дәлдеп түсіндіретін айқындауыштың түрін оңашаланған айқындауыш дейміз»⁵.

«Айқындауыштар өзінен бұрынғы сөзді екінші бір сөзбен айтып түсіндіреді»⁶.

«Дара сөз немесе сөз тіркесі өзінен бұрынғы сөздің мағынасын дәлелденкіреп, анықтай түсіп тұрса, оңашаланған айқындауыш болады»⁷.

«Тілімізде өзінен бұрын айтылған мүшені басқа сөзбен айқындап түсіндіретін тұлғалар да жиі кездеседі. Мұндай сөздер айқындауыш мүше деп аталады. Айқындауышты анықтауыштың ерекше бір түрі деп қараймыз. Бірақ оның анықтауыштан кейбір елеулі ерекшеліктері де бар. Анықтауыш өзі анықтайтын сөзінен бұрын тұрса, айқындауыш онан кейін, соң тұрады»⁸.

«Өзінен бұрын тұрған сөйлем мүшесін айқындап,

¹ Н. Сауранбаев, Қазақ тілі, Алматы, 1953, 179-бет.

² М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Синтаксис, Алматы, 1961, 126-бет.

³ Ә. Хасенов, Жай сөйлемдер синтаксисін оқытудың кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 54-бет.

⁴ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлем пунктуациясының негіздері, Алматы, 1959, 69-бет.

⁵ Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқайып, Қазақ тілі (практикалық курс). Алматы, 1964, 203-бет.

⁶ Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, 1967, 235-бет.

⁷ Р. Сыздықова, Қ. Неталиева. Қазақ пунктуациясының ережелері, Алматы, 1961, 46-бет.

⁸ Қазақ ССР Ғылым академиясы, Қазақ тілінің грамматикасы, синтаксис, Алматы, 1967, 80-бет.

дәлелдеп түсіндіретін айқындауышты оңашаланған айқындауыш дейміз»¹.

Бұл келтірілген ережелердің барлығы да қазақ тіліндегі оңашаланған айқындауыштарды тек қана соңғы позициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыш категориясы ретінде қарастыратынын көреміз. Алайда соншалық бірін-бірі дәл қайталаған мұндай пікірлер аналогиясы іс нәтижесінің дұрыс шешімін таба алмаған.

Қазақ тіліндегі оңашаланған айқындауыштар тек соңғы позицияда жұмсалады деген пікірдің етек жайып, қалыптасуы соншалық — кейбір авторлар сөйлемнің тура желісіндегі айқындалушы мүшені оңашаланған айқындауыш деп таниды да, ондағы алғы позициялы атау тұлғалы оңашаланған айқындауышты айқындалатын компонент деп қарастырады. Мысалы:

«Оңашаланған айқындауыш мүше өзінен бұрынғы айқындалатын сөзімен септік, теуелдік жағынан қиыспай тұрса, яғни айқындалушы сөз атау тұлғада келсе, араларына сызықша қойылады. Мысалы: *Күлкінің иесі — қызды біз енді жақсылап көрдік*». (С. Е.)²

«Тұлғалас болмай келгенде, айқындалушы мүше мен оңашаланған айқындауыштың арасына сызықша қойылады. Мысалы: *Екеуі ымырт жабыла бергенде Бөкенші жайлауы — Жаныбекке тартты*». (М. Ә.)³

Кітап авторларының пікірінше, берілген екі сөйлемдегі оңашаланған айқындауыштар *күлкінің иесі*, *Бөкенші жайлауы* деген сөз тіркестері емес, *қызды*, *Жаныбекке* деген тура желілі сөйлем мүшелері болып шыққан. (Шынында, *күлкінің иесі*, *Бөкенші жайлауы* — алғы позициялы атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар да, *қызды*, *Жаныбекке* — айқындалушы тура желілі сөйлем мүшелері.)

Сөз болып отырған синтаксистік категориялардың аталған еңбектерде дұрыс шешім таппағанын басқа тілдердегі фактілермен салыстыру арқылы да дәлелдеуге болады. Мәселен, орыс тіліндегі *Да здоровствует*

¹ Х. Арғынов, Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері, Алматы, 1969, 189-бет.

² Р. Сыздықова, Қ. Неталиева, Қазақ пунктуациясының ережелері, Алматы, 1961, 64-бет, Р. Сыздықова, Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш, Алматы, 1974, 90-бет.

³ Н. Оралбаева, Б. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі (практикалық курс) Алматы, 1964, 204-бет.

Коммунизм — светлое будущее человечества деген сөйлемдегі Да здравствует Коммунизм — тура желілі сөйлем болса, светлое будущее человечества деген тіркестер сөйлемдегі оңашаланған айқындауыш екені белгілі. Ал сонда, жоғарғы авторлардың көзқарасы бойынша, Адамзаттың жарқын болашағы — Коммунизм жасасын деген сөйлемдегі оңашаланған айқындауыш адамзаттың жарқын болашағы деген тіркес емес, коммунизм деген тура желідегі сөйлем мүшесі (айқындалушы сөз) болар еді. Сөйлем компоненттері арқылы берілетін ұғым мен тіл-тілдегі синтаксистік категориялардың ұқсастығын ескерсек, аталған мәселенің керісінше талданғанын байқаймыз.

Қазақ тіліндегі алғы позициялы атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштың өзіндік ерекшеліктерімен жақын танысу үшін олардың жасалу жолдарына қысқаша тоқталайық.

Әдеттегі сөйлем құрылымдарында бастауыштың бірінші орында келіп, баяндауыштың екінші орында келетіні белгілі. Қазақ тілінде тура орында жұмсалатын құрылымдардың жиі қолданылатын бір түріне бастауышы да, баяндауышы да атау тұлғалы зат есімдерден жасалып, бір-бірінен сызықша арқылы ажыратылатын сөйлемдер жатады. Мысалы:

Ағаш — өте құнды құрылыс материалы. Болатов — завод коллективіне өз беделімен танылған инженер. Қымыз — денсаулыққа аса пайдалы сусын. Роза — жұпар иісті қызыл гүл. Жамал — ел құрметіне бөленген әйгілі сауыншы. Алматы — Қазақстан астанасы.

Сөз болып отырған тақырып қажеттілігіне орай, аталған құрылымдардың мынадай негізгі ерекшеліктерін атап өту керек:

1) Тура орында жұмсалған бұл сияқты тұрлаулы мүшелері атау тұлғалы зат есімнен жасалған сөйлемдердің бастауыштары нақты ұғым беретін сөздерден, ал баяндауыштары жалпылама мәнді сөздерден жасалады.

2) Осы ерекшелікке қарай, аталған сөйлемдердегі есім баяндауыш ондағы бастауышты түсіндіріп тұрады. Яғни бастауыш қызметінде жұмсалған сөздің негізгі белгісін көрсетеді. Қысқасы, мұндағы бастауыш — түсіндірілуші компонент те, баяндауыш — түсіндіруші компонент.

3) Берілген құрылымдағы екі компонент те тек тұл-

ға жағынан ғана емес, жалпы алғанда, мағыналық жақтан да теңдес келіп, өзара орын алмастыра қолдануға келе береді.

Сонымен, бұл типтес сөйлем құрамындағы өзара теңдес мүшелер, белгілі стильдік талаптарға орай инверсияланып, ауыспалы орынды сөйлем құрылымдары жасалады. Мысалы, *Москва — сүйікті Отанымыздың астанасы* деген тура орынды сөйлемді ондағы тұрлаулы мүшелердің орнын ауыстыру арқылы *Сүйікті Отанымыздың астанасы — Москва* деп өзгертіп, ауыспалы орынды сөйлем жасауға болады.

Мұндай инверсияланған сөйлемнің баяндауышын басқа сөздермен байланыстырып, жаңа құрылым жасасақ, бұрынғы бастауыш тобындағы сөздер атау тұлғалы оңашаланған айқындауышқа айналады. Мысалы:

1. *Сүйікті Отанымыздың астанасы — Москва жылдан-жылға көркеюде.* 2. *Сүйікті Отанымыздың астанасы — Москваның даңқы арта берсін!*

Өзара сызықша арқылы ажыратылып жазылатын атау тұлғалы тұрлаулы мүшелерден жасалған тура не ауыспалы орынды сөйлемдерді жаңа синтаксистік құрылым жасауға қатыстырғанда, аталған сөйлем компоненттерінің синтаксистік функция алмасу жағынан үлкен өзгерістерге түсіп, белгілі жағдайларда алғы не соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар жасалатынын төменгі таблицадан байқауға болады.

6-таблица

Тура және ауыспалы орындағы теңдес мүшелі сөйлем компоненттерінің синтаксистік функция алмасу ерекшеліктері:

Рет саны	Тура орындағы теңдес мүшелі сөйлем құрылымдары	Ауыспалы орындағы теңдес мүшелі сөйлем құрылымдары
	<i>Алматы—Қазақстан астанасы. Ағаш—өте құнды құрылыс материалы.</i>	<i>Қазақстан астанасы—Алматы. Өте құнды құрылыс материалы — ағаш.</i>
1.	Сөйлемдегі теңдес екі компонент те атау тұлғада қалып, жаңа сөйлем жасалса:	
	<i>Алматы, Қазақстан астанасы, сәулетті қалаға айналды.</i>	<i>Қазақстан астанасы—Алматы сәулетті қалаға айналды.</i>

Рет саны	Тура орындағы теңдес мүшелі сөйлем құрылымдары	Ауыспалы орындағы теңдес мүшелі сөйлем құрылымдары
	Ағаш, өте құнды құрылыс материалы, бізде көптеп өсіріледі.	Өте құнды құрылыс материалы—ағаш бізде көптеп өндіріледі.
2.	Сөйлемдегі теңдес екі компонентке де септік жалғаулары қосылып, жаңа сөйлем жасалса:	
	Алматыда, Қазақстан астанасында, көп қабатты үйлер салына бастады.	Қазақстан астанасында, Алматыда, көп қабатты үйлер салына бастады.
	Ағашты, өте құнды құрылыс материалын, бізде көптеп өсіреді.	Өте құнды құрылыс материалын, ағашты, бізде көптеп өсіреді.
3.	Бірінші компонентке септік жалғаулары жалғанып, екінші компонент атау тұлғада қолданылып, жаңа сөйлем жасалса:	
	Алматының (Қазақстан астанасы) көшелері түзу.	Қазақстан астанасының (Алматы) көшелері түзу.
	Ағаштың (өте құнды құрылыс материалы) түр-түрі бізде көп.	Өте құнды құрылыс материалының (ағаш) түр-түрі бізде көп.
4.	Бірінші компоненті атау тұлғада қалдырылып, екінші компонентке септік жалғаулары жалғанып, жаңа сөйлем жасалса:	
	Алматы. Қазақстан астанасына көп елден қонақтар келіп тұрады.	Қазақстан астанасы—Алматыға көп елден қонақтар келіп тұрады.
	Ағаш. Өте құнды құрылыс материалына еліміз бай.	Өте құнды құрылыс материалы — ағашқа еліміз бай.

Таблицадаң мынадай ерекшеліктерді байқауға болады:

1) Екінші бағандағы 1, 4-тармақтармен берілген сөйлемдерде алғы позициялы атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар бар (Қазақстан астанасы, өте құнды құрылыс материалы).

2) Бірінші бағандағы 1, 2 және екінші бағандағы 2-тармақтары арқылы берілген сөйлемдерден соңғы по-

зициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыштарды көруге болады (*Қазақстан астанасы, өте құнды құрылыс материалы, Қазақстан астанасында, өте құнды құрылыс материалын, Алматыда, ағашты*).

3) Екі бағанда да 3-тармақпен берілген сөйлемдерде бұрынғы сөйлем баяндауыштарының қыстырма компоненттерге айналғанын көреміз (*Қазақстан астанасы, Алматы*).

4) Бірінші бағанның 4-тармағымен берілген сөйлемдерде бұрынғы сөйлемдердің бастауыштары (*Алматы, ағаш*) сөйлем құрамына енбей, тыс қалған.

Тұлғалас оңашаланған айқындауыш айқындалушы сөзден ажырым интонациясы арқылы, біршама ұзақ дауыс кідірісімен (пауза) бөлініп айтылса, атау тұлғалы оңашаланған айқындауыш пен айқындалушы сөйлем мүшесі арасында жасалатын дауыс кідірісі (пауза) әлсіз де елеусіз болады. Ондай интонация қатысты екі компонентті қосарлап, тұтастыра айтуды қажет етеді.

Атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштар сөйлемнің тура желісінен сызықша арқылы бөлініп көрсетіледі. Алайда қазіргі пунктуациялық әдебиеттерде аталған синтаксистік құрылым туралы да, оған байланысты қойылатын бөлуші сызықша жайында да ресми сөз болмайды.

Мұның өзі — жазба жұмыстарында атау тұлғалы оңашаланған айқындауыштарға байланысты қойылатын тыныс белгісін талап етпейді деген сөз.

3. Бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар және оларға байланысты қойылатын бөлуші тыныс белгілері

Қазақ тіліндегі күрделенген сөйлем құрылымдарын жасауда, соған орай, түрлі бөлуші тыныс белгілерін тудыруда өте өнімді қолданылып, өзіндік ерекшеліктерімен көрінетін оңашаланған айқындауыштардың бірі — бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар. Алайда бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар туралы мәселе тек қазақ тілінде ғана емес, басқа тілдерде де жете зерттелмеген сияқты. Мұның негізгі себебі сол — қазіргі синтаксистік жүйеде күрделенген сөйлем құрамындағы компоненттердің синтаксистік байланыс желілерін саралау мәселесі ескерілмейді. Осыған орай, синтаксистік және пунктуациялық әдебиеттерде қазақ тіліндегі оңашалан-

ған айқындауыштардың тек қана соңғы позициялы оралым ретінде танылатынын жоғарыда сөз еткен болатынбыз.

Бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыш табиғаты сөйлемдегі бірыңғай мүшелердің шегін ажырату мәселесімен тікелей байланысты қарастыруды қажет етеді.

Сөйлемде бірыңғай мүшелердің тізімін созып, одан әрі жалғастыра беруге болады. Алайда сөйлем жүйесі ұғымдардың мейлінше ықшам болуын қажет етеді. Сондықтан олардың негізгілері алынып, қалғандары грамматикалық тұлғалармен жалпыланады. Қазақ тілінде мұндай шектеуші грамматикалық тұлғаларды негізгі екі топқа бөліп қарастыруға болады: бірі — әр түрлі грамматикалық тұлғалар¹, екіншісі — жалпылауыш сөздер.

Бірыңғай мүшелерді шектеуші мұндай грамматикалық тұлғалар сөйлемнің синтаксистік желісіне түрліше әсер етеді. Атап айтқанда: бірыңғай мүшелерді шектеуші грамматикалық тұлғалар (жалғаулар, шылаулар, көмекші сөздер) сөйлемнің тура желісін өзгерте алмайды; ал жалпылауыш сөздер (тәуелденген жалпылау есімдіктері, тәуелденген жинақтық сан есімдер, есім сөздерден жасалған жалпылауыш сөздер) сөйлемнің тура желісін бұзып, жаңа синтаксистік құрылым жасайды. Жалпылауыш сөз сөйлемнің тура желісінде жұмсалып, бірыңғай мүшелерді екінші синтаксистік желіге ығыстырады. Демек, сөйлемде жалпылауыш сөз бен бірыңғай мүшелер қабат қолданылса, жалпылауыш сөз әрқашан тура желідегі негізгі сөйлем мүшесі болып, бірыңғай мүшелердің оңашаланған айқындауышқа айналатынын көреміз². Мысалы:

¹ Бұл туралы М. Балақаев былай дейді: «Жалғаулықсыз бірыңғай мүшелерді әрі қарай жалғастыра беруге болады, — тұйықталмайды; ал жалғаулықты бірыңғай көбінесе тұйықталып, әсіресе және жалғаулығымен байланысқан соңғы бірыңғайлар сол қосағымен аяқталып тұрады...

Бірыңғай бастауыш кісі аттары болғанда, олардың ең соңғысына көптік жалғау жалғанады. Ондай көптік жалғауы жинақтаушы қызмет атқарады». (М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Алматы, 1961, 144, 147-беттер.)

² Мұндай сөйлем құрылымындағы жалпылауыш сөздің тура желілі сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалуы мен бірыңғай мүшелердің оңашаланған айқындауыш болып қолданылатындығы жөнінде А. Г. Руднев мынадай пікір айтқан: ...И вода, и берег, и тучи — все сливались в непроницаемый мрак. (Л. Т.)

Біздің жақта тек алма, шие, жүзім ғана өсіріледі (бірыңғай мүшелер). Алма, шие, жүзім — бәрі де біздің жақта өсіріледі (оңашаланған айқындауыш).

Қазақ тілінің академиялық грамматикасы мен жоғары оқу орындарына арналған оқулығында жалпылауыш сөздің сөйлемдегі атқаратын синтаксистік қызметі туралы нақты сөз болмайды.

Кейбір авторлар бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштарды тура желілі сөйлем мүшелері ретінде қарастырып, жалпылауыш сөзден жасалған тура желідегі айқындалушы сөйлем мүшесі сол «бірыңғай мүшелердің» қайталамасы («көлеңкесі») деп түсіндіреді. Оны мына үзінділерден байқауға болады:

«Бірыңғай мүшелер сөйлемде қандай қызмет атқарып, қандай тұлғада тұрса, жалпылауыш сөз де сол қызметті атқарады, сол тұлғада келеді»¹. «Сөйлемде бірыңғай мүшелер қандай қызмет атқарса, жалпылауыш сөз де сондай қызмет атқарады»². «Бірыңғай мүшелер сөйлемнің қай мүшесі болса, жалпылауыш сөз де сол мүше қызметінде жұмсалады»³.

Бұл ережелерде жалпылауыш сөз бен бірыңғай мүшелердің екі түрлі синтаксистік желіде жұмсалатындығы ескірілмеген.

Ал кейбір авторлар жалпылауыш сөздерді сөйлем мүшесі емес, ондағы басы артық сөздер деп қарайтын сыңай танытады. Бұны төменгі пікірлерден байқауға болады:

«Бастауышты жалпылауыш сөз деп танып, ол сөзден кейін қос нүкте қойып жазушылық бар»⁴. «Оңашаланған айқындауыш мүшелердің алдынан тек қос

Как видно из этого предложения, в качестве подлежащего выступает только местоимение *все*. С ним и связано сказуемое по смыслу и по форме, согласуясь в роде и числе. К подлежащему *все* в свою очередь относятся в порядке согласования в падеже *и вода, и берег, и тучи* в качестве обособленного приложения, раскрывая и наполняя его конкретным содержанием (А. Г. Руднев, Синтаксис современного русского языка, М., 1963, стр. 225.)

¹ Х. Арғынов, Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері, Алматы, 1969, 151-бет.

² Ә. Хасенов, Жай сөйлемдер синтаксисін оқытудың кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 46-бет.

³ Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, педучилищеге арналған оқулық, 1967, 234-бет.

⁴ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы, Алматы, 1975, 37-бет.

нүкте қойып жазу — айқындалатын сөзді жалпылауыш сөз екен деп түсініп қалуға соқтырады»¹. «Бірыңғай баяндауыш алдында келген бастауышты кейбір авторлар жалпылауыш сөз деп танып, *Оның маңына топталған көркем өнер талапкерлері: әнші, биші, гармоншы, домбырашы, мандалинші* сияқты сөйлемдегі талапкерлері деген бастауыш сөзден соң қос нүкте қойып жазса, екінші бір авторлар оны бірыңғай баяндауыш алдынан келген есім бастауыш деп, *Масақбаймен қоса шақырылған адамдар — Рахмет, Сырбай, Самархан, Марқы* сияқты сөйлемдегі адамдар деген бастауыштан кейін сызықша қойып жазып жүр. Бастауыш пен баяндауыш арасына қос нүкте қою, әрине, бірыңғай баяндауыш алдында аталған бастауыш сөзді жалпылауыш сөз деп танудан берілген мысал деп білеміз»².

«Сырт қарағанда жалпылауыш сөз сияқты болып көрінетін бастауыштан кейін қос нүкте қоюға болмайды. Ол үшін сөйлемнің бастауышы мен баяндауышын іздестіру керек. Мысалы, *Көмірдің көп шығатын жерлері — Украинадағы Донбасс, Шығыс Сибирьдегі Кузбасс, Қазақстандағы Қарағанды* деген сөйлемде бастауыш — *жерлері*, одан кейінгі сөздер — бірыңғай баяндауыштар. Ал осы сөйлемді *Көмірдің көп шығатын жерлері: Украинадағы Донбасс, Шығыс Сибирьдегі Кузбасс, Қазақстандағы Қарағанды — еліміздің байлығы болып табылады* деп өзгертсек, бұл сөйлемде *жерлері* — жалпылауыш сөз, одан кейінгілер — бірыңғай бастауыштар, баяндауыш — *байлығы болып табылады*. Сондықтан алғашқы мысалда баяндауыштары да атау тұлғадағы зат есімнен жасалғандықтан, *жерлері* деген атау тұлғадағы бастауыштан кейін сызықша қойылады. Екінші мысалда *жерлері* деген жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте, бірыңғай мүшелердің аяқталған жеріне сызықша қойылады»³.

Бұл үзінділерден байқалатын жайт — жалпылауыш сөз бен сөйлем мүшелері екі басқа нәрсе деген пікір.

Шынында, бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыш күрделенген сөйлемнің екінші синтаксистік желісінде жұмсалады да, жалпылауыш сөзден жасалған тура желілі сөйлем мүшесін айқындап,

¹ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы, Алматы, 1975, 41-бет.

² Сонда, 46-бет.

³ Р. Сыздықова, Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш, Алматы, 1974, 97-бет.

санамалап түсіндіріп тұрады¹. Тегінде, «жалпылауыш сөз» деген грамматикалық категория жоқ, ол — логикалық ұғым. Сондықтан сөйлем мүшесі болу үшін ол сөз жалпылауыш сөз бе, нақты ұғымды білдіретін жеке-дара сөз бе — бұл жағы ешқандай шешуші роль атқармайды. Қысқасы, жалпылауыш сөздер, қазақ тіліндегі басқа сөздер сияқты, сөйлемнің кезкелген тұрлаулы да, тұрлаусыз да мүшесі болып қызмет атқара алады. Керісінше, жоғарыда сөз болғандай, жалпылауыш сөз бар жерде бірыңғай мүшелер дейтініміз сөйлемнің тура желісіндегі негізгі мүше болудан қалып, ондағы екінші синтаксистік желідегі (интрадуктивтік байланыстағы) оңашаланған айқындауышқа айналады.

Ескеретін мәселе — соңғы үзіндіде берілген екінші сөйлемдегі (*Көмірдің көп шығатын жерлері: Украинадағы Донбасс, Шығыс Сибирьдегі Кузбасс, Қазақстандағы Қарағанды — еліміздің байлығы болып табылады*) бірыңғай сөздер, автор айтқандай, бірыңғай бастауыштар емес, бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыш болады. Бұл сөйлемнің бастауышы *жерлері* деген жалпылауыш сөзден жасалған.

Бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар жалпылауыш сөздерден жасалған сөйлем мүшелерін алдынан келіп те, соңынан келіп те айқындайды. Осыған қарай, олар екіге бөлінеді:

1) Бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыштар. Мысалы:

Біздің елімізде жер, су, кен байлығы, фабрика, завод — бәрі халықтың қолында. Кемелер, паровоздар, автомобильдер, темір жолдар — барлығы металдан жасалады. (Оқулықтан.) Қарашты Елеусіз, Лиза, Шынар — үшеуі аэропортқа шығарып салды. (Т. Ә.)

2) Бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар. Мысалы:

Орманда өсетін ағаштар: қарағай, қайың, тал — көгере бастады. (Оқулықтан.) Әрбір клетканың екі бөлімінен: цитоплазмадан, ядродан — тұратыны мәлім. («Б. ж. Е.») Бұл магазинде түрлі жемістердің: алманың, жүзім-

¹ Аталған компоненттердің (оңашаланған айқындауыштар мен айқындалушы сөйлем мүшелерінің) екі түрлі синтаксистік желіде жұмсалуды жайында А. Г. Рудневтің мына бір пікірін келтіруге болады: «...наконец, что обособленные приложения и определяемые члены предложения, как увидим дальше, являются членами предменного русского языка, М., стр. 152—153.)»

нің, ишенің, өріктің — шырындары сатылады. («Л. Ж.»)
 Қазірше белоктар тек тірі организмде: жануарларда,
 өсімдіктерде, микро-организмде — болады. («Б. ж. Е.»)

Мысалдардағы бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар мен сөйлемнің тура желілерін өзара ажыратып, таблица арқылы көрсетсек, мынадай болады.

7-таблица

Бірыңғай мүшелерден жасалынған оңашаланған айқындауышы бар сөйлем құрылымындағы тура желілі және екінші желілі компоненттердің ажырым көріністері:

Рет саны	Бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар	Бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштардан ажыратылған сөйлемнің предикаттық тура желілері.
<i>Біздің елімізде жер, су, кен байлығы, фабрика, завод — бәрі халықтың қолында.</i>		
1.	<i>Жер, су, кен байлығы, фабрика, завод.</i>	<i>Біздің елімізде бәрі халықтың қолында.</i>
<i>Кемелер, паровоздар, автомобильдер, темір жолдар — барлығы металдан жасалады.</i>		
2.	<i>Кемелер, паровоздар, автомобильдер, темір жолдар.</i>	<i>Барлығы металдан жасалады.</i>
<i>Шынар, Лиза, Елеусіз — үшеуі Москва—Алматы поезымен келе жатыр.</i>		
3.	<i>Шынар, Лиза, Елеусіз.</i>	<i>Үшеуі Москва—Алматы поезымен келе жатыр.</i>

Таблицада бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштарсыз айтылған сөйлемдердің құрамында предикаттық негіз — тұрлаулы мүшелер түгел, сонымен қатар тура желідегі қажетті тұрлаусыз мүшелер де бар. Бұлардың бәрі де тура желіде жұмсалып, сөйлемнің предикаттық мәнін, бірыңғай мүшелерден

жасалған оңашаланған айқындауышсыз-ақ, толық дәрежеде бере алған. Басқаша айтқанда, бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштарды алып тастағаннан соң, қалған сөз тізбектердің әрқайсысы сөйлем болып тұр. Ал мұндағы бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштардың алынып тасталуы тура желілі сөйлем мазмұнын тарылтқанмен, оның предикаттық қасиетін өзгерте алмағанын байқау қиын емес.

Бұл факт — бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштардың екінші синтаксистік желіде келуінің толық дәлелі. Демек, аталған компоненттер тура желілі сөйлемдегі бірыңғай мүшелер емес, екінші желілі оңашаланған айқындауыштар болмақ.

Қазіргі синтаксистік әдебиеттерде сөйлем құрылымдарының байланыс желісіне көңіл бөлмеушілік сонша — кейбір авторлардың екі түрлі синтаксистік байланыс желісінде келген сөйлем компоненттерін өзара байланыстыруға дейін барғанын көреміз. Мысалы:

«Бірыңғай бастауыш әр түрлі жақта тұрса, яғни бірінші, екінші, үшінші жақта тұрса, баяндауыш бірінші жақта тұрған сөзбен көпше түрде қиысып айтылады. Ең соңғы бірыңғай мүшеден кейін жалпылауыш сөз косылады: *Мен, сен, Оспан — үшеуіміз кітап магазиніне барамыз*»¹.

Демек, бұдан *мен, сен, Оспан* деген сөздер *мен барамыз*, деген сөз өзара *Мен барамыз, Сен барамыз, Оспан барамыз* болып қиысады деген ұғым туады. Әрине, қазақ тілінде бастауыш пен баяндауыштың бұлай қиысуы — болмаған жағдай.

Бұл жөнінде проф. Н. Сауранбаев былай деген болатын: «Егерде бірыңғай бастауыштар бірінші, екінші жақта, я үшінші жақта тұрса, басым жақ I жақ болады да, жалпылауыш сөз де тәуелдіктің бірінші жақ көпше түрінде тұрып, баяндауышпен жақтасады (*Мен, Чапаев және тағы бір командир — үшеуіміз полктың алдында келе жаттық (Д. Ф.)*)»². Алайда проф. Н. Сауранбаев, бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауышты тура желілі сөйлем мүшелері ретінде қарастырғанмен, бұл жерде орынды байқаулар жасайды.

¹ Қазақ ССР Ғылым академиясы, Қазақ тілінің грамматикасы, Синтаксис, Алматы, 1967, 100-бет.

² Н. Сауранбаев, Қазақ тілі, педучилищелерге арналған, Алматы, 1953, 184-бет.

Проф. Н. Сауранбаев алдыңғы авторлар сияқты, көпше I, II жақта келген тура желілі сөйлем мүшесі мен оңашаланған айқындауыш құрамындағы жекеше I, II жақтағы сөздің жалаң жақтық қиысуын предикаттық қиысу ретінде қарастырмайды, сондай-ақ тура желілі сөйлем баяндауышын екінші желідегі оңашаланған сөзбен байланыстырудан да аулақ. Ол бұл арада жалпылауыш сөзден жасалған бастауыш пен сөйлемдегі баяндауыштың өзара предикаттық қатынаста қиысуын сөз етеді. Ал аталған еңбекте олай емес, мәселе мұның керісінше талданады.

Әр түрлі жақта келген бірыңғай сөздерден жасалған оңашаланған айқындауыш пен жалпылауыш сөзден жасалған тура желідегі айқындалушы мүше арасындағы үйлесімді дұрыс байқау үшін мынадай шартты белгілерді пайдаланып көрейік: Ж — жекеше; К — көпше; I, II, III — жақ көрсеткіштер делік. Сонда, жоғарғы мысалдардағы (*мен, сен, Оспан — үшеуіміз...*) екі желідегі сөздердің қиысуын былай көрсетуге болады: Ж — I = К — I. Басқаша айтқанда, мұндай индуктивті-дедуктивтік қатынаста келген құрылымның байланысады делінген компоненттері (бірінші компоненттегі *мен* сөзі және екінші компонент — *үшеуіміз* деген жалпылауыш сөз) өзара тек жалаң жақ жағынан ғана (бұл жерде I жақ) қиысып, сан жағынан қиыспаған. Сондықтан бұл толық қиысу бола алмайды. Демек, ондай қиысу сөйлем жасай алмайды. Предикаттық байланыстағы қиысу әрдайым толық қиысу болады. Атап айтқанда, сөйлемдегі өзара қиысушы бастауыш пен баяндауыш бір-бірімен предикаттық байланысқа түскенде, үнемі әрі сан жағынан да, әрі жақ жағынан да толық қиысады. Мысалы: *Мен оқимын. Мен студентпін.* Бұл сөйлемдердегі әрбір бастауыш та, баяндауыш та әрі I жақта, әрі сан жағынан жекеше болып қиысқан (II, III жақтағы көптік түрлері де осы тәртіппен қиысады). Мұны шартты белгілермен көрсетсек, былай болады:

$$Ж — I = Ж — I$$

$$Ж — II = Ж — II$$

$$Ж — III = Ж — III$$

$$К — I = К — I$$

$$К — II = К — II$$

$$К — III = К — III$$

Яғни бастауыш жекеше I жақта келсе, баяндауыш та жекеше I жақта келеді; бастауыш көпше I жақта тұрса, баяндауыш та көпше I жақта тұрады (II, III жақтағылары да осы тәртіппен қиысады).

Осындай толық қиысу предикаттық қиысудың негізгі белгісі болып табылады. Алайда бұл құбылыс предикаттық байланыс жасаудың, яғни сөйлем болудың, шарты бола алмайды. Екі сөздің предикаттық қатынасқа түсу шарты ондай компоненттердің синтаксистік бір желіде, атап айтқанда, сөйлемнің тура желісінде келуімен белгіленеді. Ал қазақ тілінің академиялық грамматикасында екі түрлі синтаксистік желідегі сөздерді предикаттық байланысқа түсіруге әрекет жасағаны байқалады. Әрине, ондай сөйлем компоненттері бір-бірімен предикаттық қиысу жасай алмайды. Бұл қиысу екінші синтаксистік желіде келген бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыш құрамындағы бір сөз бен жалпылауыш сөзден жасалған тура желілі сөйлем мүшесі арасындағы жалаң жақтық үйлесім ғана болып табылады¹. Сондықтан берілген *Мен, сен, Оспан* — *үшеуіміз кітап магазиніне барамыз* деген сөйлемдегі *мен, сен, Оспан* дегендер сөйлемнің тура желілі бірыңғай бастауыштары бола алмайды, бұлар — сөйлемдегі бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыштар. Мысалдағы сөйлемнің предикаттық тура желісі — *үшеуіміз кітап магазиніне барамыз* деген тізбектер. Бұлар сөйлем мүшелеріне талданады: *Үшеуіміз* — бастауыш; *барамыз* — баяндауыш; *кітап магазиніне* — күрделі мекен пысықтауыш.

Бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыштар қазақ тілінде мынадай үш түрде көрінеді.

Біріншісі — жалпылауыш есімдігіне қатысты. Мысалы:

Алма, шие, жүзім — бәрі бақта өсіріледі.

Екіншісі — жинақтық сан есімге қатысты. Мысалы:

Мен, сен, Досан — *үшеуіміз бір класта оқимыз*. *Мағыш, Кәкітай Мұқа* — *үшеуі салт атпен Семейге қарай аттанды*. (М. Ә.)

Үшіншісі — қысқасы, бір сөзбен айтқанда, не керек, әйтеуір сияқты жинақтаушы қыстырма сөздердің қатысымен (кейде олар айтылмай, түсіп қалады) жұмсалған

¹ Аталған компоненттердің предикаттық байланыс жасай алмайтыны туралы орыстың атақты ғалымы Ф. И. Буслаев былай деген болатын: «Как сказуемое (125), так и определительные слова согласуются с определяемыми, а не с приложением, которое не оказывает никакого действия на согласования прочих слов в предложении. (Ф. И. Буслаев, Историческая грамматика русского языка, 1875, 240.)

есім сөздерден болатын жалпылауыш сөзге қатысты. Мысалы:

Далада ақ, сары, қызыл — не керек, әр түсті гүлдер өсіпті. Кешкі кезекке Мұратты, Сәрсенді, Досанды — бір сөзбен айтқанда, кілең жігіттерді жіберді. Малға таңертең, түсте, кешке — қысқасы, үш рет жем берілді. Биыл бидайдың, арпаның, сұлының тарының — қысқасы, дәнді дақылдардың өнімі мол болды.

Бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыштардың сөйлемдегі орны айтарлықтай тұрақты емес. Сондықтан оларды айқындалатын жалпылауыш сөзден жасалған тура желілі сөйлем мүшелерінен кейін қойып, бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыш ретінде де қолдануға бола береді. Мысалы:

Бәрі: алма, шие, жүзім — бақшада өсіріледі. Үшеуіміз: мен, сен, Досан — бір класта оқимыз. Биыл дәнді дақылдардың: бидайдың, арпаның, сұлының — өнімі мол болды.

Бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыш пен жалпылауыш сөзден жасалған айқындалушы сөйлем мүшесі өзара индуктивті-дедуктивтік қатынаста жұмсалады. Аталған жағдай сөйлемнің синтаксистік тура желісінен мұндай айқындауыштарды сызықшамен бөліп көрсетуді қажет етеді. Қазіргі оқулықтар мен пунктуациялық әдебиеттерде бұл жөнінде айтарлық келіспеушіліктер байқалмайды (мысалдар жоғарыда көрсетілді). Ал сан есімге қатысты бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауышқа байланысты бөлуші сызықша барлық еңбектерде бірдей қойыла бермейді. Мысалы:

Үйге Әсия, шешем, мен — үшеуіміз ғана кірдік. (С. М.)¹ Ақылбай, Ербол және Мағаш пен Кәкітай — төртеуі оңаша әңгімелесіп отыр екен. Әбен, Марат, Шуаш — үшеуі өзен бойын жағалап жүріп кетті. Әр бөлменің ұзынын, көлденеңін, ішкі қатынас есіктерін — бәрін де Абай өзі қағазға сызып, Әйгерімнің қолына табыс етіп кеткен. (М. Ә.)²

Топтың алдыңғы қатарында Абай, Көкбай, Шұбар — үшеуі елден озыңқырап, оңаша әңгімелесіп келеді.

¹ Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқаев, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 20-бет.

² С. Аманжолов, А. Әбілқаев, И. Ұйықбаев, Қазақ тілі грамматикасы, Алматы, 1973, 94-бет.

(М. Ә.)¹ Үйдегі маған тетелес екі апай бар, мен, әжем, шешем бар — бесеуіміз апаннан шығарылған балшықты екі зембілмен кезек тасып, терең шұңқырға құлата бердік (С. М.)²

Осы сияқты бірқатар авторлар аталған құрылымда бөлуші сызықшаны өте орынды пайдаланса, басқа авторлар дәл осындай сөйлем құрылымдарындағы бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыштарды бөлуші сызықша арқылы ерекшелемейді. Мысалы:

Жұрт тарай бастағанда, Михаил, Айдынғали, Жақсылық үшеуі оңаша қалған еді. (Ғ. Сл.)³ Кеше сендер бұрынырақ кетіп, Жоламан, Ділдәбек, Бәйтен төртеуіміз кейінірек қалдық қой? (Ғ. Мұст.)⁴ Ғабитханды кейде ілгері жіберіп, Дархан, Жұмағұл үшеуі күліп-күліп алады. (М. Ә.)⁵ Бәрі де Айша мен Әбіл, Әлкей үшеуінің істеріне қатты сүйсініп қалды. (А. С.)⁶ Мен, сен, Оспан үшеуіміз кітап магазиніне барамыз⁷. Ішінде отырған Мәкіш, Салтанат, Ербол үшеуі Абайға қарсы қуана ұмтылысты. (М. Ә.)⁸

Жинақтаушы қыстырма сөздердің қатысымен жұмсалған жалпылауыш сөздерге қатысты бірыңғай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауышы бар сөйлем құрылымдары және ондағы тыныс белгілері қазіргі оқулықтар мен пунктуациялық әдебиеттерде арнайы сөз болмайды. Сондықтан да мұндай мүшелерден жасалған алғы позициялы оңашаланған айқындауыштар тура желілі айқындалушы жалпылауыш мүшеден сызықша арқылы үнемі бөлініп көрсетіліп жүрген жоқ.

Бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар өзінің айқындайтын жал-

¹ Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, 1967, 233-бет.

² Ә. Хасенов, Қазақ тілі, 8-класқа арналған оқулық, Алматы, 1976, 156-бет.

³ М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Алматы, 1961, 148-бет.

⁴ А. Ысқақов, Ә. Хасенов, Тыныс белгілері, Алматы, 1951, 45-бет.

⁵ Р. Сыздықова, Қ. Неталиева, Қазақ пунктуациясының ережелері, Алматы, 1961, 64-бет.

⁶ Ф. Мұсабекова, Пунктуация бойынша диктанттар жинағы, Алматы, 1966, 42-бет.

⁷ Қазақ ССР Ғылым академиясы, Қазақ тілінің грамматикасы, Алматы, 1967, 100-бет.

⁸ Р. Сыздықова, Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш, Алматы, 1974, 98-бет.

пылауыш сөзден жасалған сөйлем мүшелерінен кейін орналасады. Сондықтан да олар тура желілі сөйлем ортасында келеді. Мысалы:

Ықтап қорғалаған малдар: жылқылар, қойлар, сиырлар, түйелер — алқаптың ортасында отырған төрт-бес ауылдың артындағы жалпақ қалың қарағанда жайылып жүр. (С. С.)

Бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар жалпылауыш сөзден болған тура желілі сөйлем мүшелерінің кез келгенін айқындай береді. Алайда олардың сөйлемдегі жалпылауыш сөзден болған тура желілі баяндауышты айқындауында біршама ерекшеліктердің бары байқалады. Баяндауыштан басқа тура желілі сөйлем мүшелерін айқындайтын бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштар сөйлем ортасында келеді де, ондай сөйлем құрылымдарында бір ғана жалпылауыш сөз болады. Мысалы:

Малдар: қой, ешкі, сиыр — үй маңында жайылып жүр.

Ал баяндауышты айқындайтын бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыш аяқталған сөйлемнен соң орналасады. Мұндай сөйлемде жалпылауыш сөз біреу емес, міндетті түрде, екеу болып келеді. Дәлірек айтқанда, ондай сөйлемнің бастауышы да, баяндауышы да жалпылауыш сөздерден жасалады. Бастауыш болған жалпылауыш сөз — көбінесе зат есімнен, баяндауыш болған жалпылауыш сөз сілтеу есімдіктері мен жинақтық сан есімдерден жасалады немесе керісінше бола береді. Мысалы:

Үй маңында жайылып жүрген малдар мыналар: қой, ешкі, сиыр. Бұлар — үй малдары: қой, ешкі, сиыр.

Бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыш қабаттаса қолданылған жалпылауыш сөйлем мүшелерінің тек соңғысына (баяндауышқа) ғана қатысты болады да, соны айқындайды. Егерде ондай жалпылауыш баяндауыш айтылмаса, сөйлем өзгереді. Яғни жалпылауыш бастауыш пен оның тобындағы мүшелер ғана қалады да, бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыш жаңа сөйлемнің тура желілі бірыңғай баяндауыштарына айналады. Мысалы:

Үй маңындағы жайылып жүрген малдар: қой, ешкі, сиыр.

Жалпылауыш сөзден болған баяндауышты айқындайтын бірыңғай сөздерден жасалған соңғы позициялы бірыңғай алшақ оңашаланған айқындауыштарды қазіргі пунктуация туралы шығып жүрген әдебиеттерде тура желідегі бірыңғай сөйлем мүшелері деп қарастырады. Мұны төменгі үзінділерден айқын байқауға болады: «Бірыңғай мүшелердің алдынан келген жалпылауыш сөзден кейін қос нүкте қойылады: *Тоғыз қыздың жетеуі тірі. Олар мыналар: Алтын, Күміс, Гауһар, Меруерт, Құндыз, Жібек. (С. М.)*¹ *Үш-ақ нәрсе адамның қасиеті: ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрек. (Абай.)* Жалпылауыш сөз—*үш-ақ нәрсе* (баяндауыш). Бұл сөйлем бірыңғай баяндауыштармен аяқталып тұр»².

Әрине, бұлай деуге ешқандай негіз жоқ. Өйткені бір сөйлемде қос баяндауыш болмайды, сондай-ақ күрделенген сөйлемдегі синтаксистік байланыстың екінші желісінде келген мұндай синтаксистік оралымдар тура желідегі сөздермен гипотаксистік байланысқа түсе алмайды.

Бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыш жалпылауыш сөзден болған айқындалушы сөйлем мүшесі мен дедуктивті-индуктивтік қатынаста жұмсалып, сөйлем ортасында келсе, екі жағынан да тыныс белгілерімен бөлініп жазылады. Атап айтқанда, оның алдынан — бөлуші қос нүкте, соңынан бөлуші сызықша қойылады. Ал сөйлем соңында келсе, олардың алдынан (айқындалушы баяндауыштан кейін) бөлуші қос нүкте қойылады (мысалдар жоғарыда берілді).

Қазіргі қазақ тілі оқулықтары мен пунктуациялық әдебиеттерде бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауышы бар сөйлемдерге қойылып жүрген тыныс белгілері бір ізге келіп, қалыптасқан жоқ. Оны 8-таблицадан айқын көруге болады.

Таблицада берілген сөйлемдердің барлығы да бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауышы бар бір ғана сөйлем құрылымына жатады. Демек, оларға қойылатын тыныс белгілері де бірдей болуға тиіс. Бірақ берілген еңбектерде мұндай

¹ Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы, Алматы, 1973, 69-бет.

² Р. Сыздыкова, Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш, Алматы, 1974, 97-бет.

Бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыштарға байланысты қойылып жүрген тыныс белгілері:

Рет саны	Мысалдар және ондағы тыныс белгілері	Мысал алынған еңбектердің авторлары мен аты
1.	а) Осы үйдегі туысқандар: Ырысжан, Нұржан, Шамшия, Рысқұлбек — ынтымақшыл адамдар. («Қ. П».) ә) Ықтап қорғалаған малдар— жылқылар, қойлар, сиырлар, түйелер — енді алқаптың ортасында отырған төрт-бес ауылдың артындағы жалпақ қалың қарағанда жайылып жүр. (С. С.) Газет жұмысына еңбек адамдары — шахтерлер, құрылысшылар, механизаторлар — көп тартыла бастады. («С. Қ.») б) Қазақстанда долананың көптеген түрлері мына жерлерде, атап айтқанда: Алматы облысында, Іле, Жоңғар, Тарбағатай тауларында кездеседі. (С. С.)	Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы, Алматы, 1973, 86—87-беттер Ф. Мұсабекова, Пунктуация бойынша диктанттар жинағы, Алматы, 1966, 24-бет. Ф. Мұсабекова, Қазіргі қазақ тілінің пунктуациясы, Алматы, 1973, 69-бет.
2.	а) Иван Владимирович Мичурин өзінің бағында жеміс ағаштарын — алма, алмұрт, қара өрік, шие — өсірді. ә) Қазақстанның ірі өзендері: Ертіс және оның тараулары Күршім, Үлбе, Нарын, Бұқтарма, Іле, Шу, Қаратал, Ақсу, Сырдария және оның тараулары Арыс пен Шыршықтау қойнауларынан басталып, дала жазықтарын жарып, толқындап ағады. («С. Қ.»)	Ғ. Әбуханов, Қазақ тілі, Алматы, 1967, 234-бет. С он д а, 235-бет.
3.	Үй мүліктері: патефон, чемодан, биік стол, орындықтар — көрінеді.	Р. Сыздықова, Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш, Алматы, 1974, 74-бет.
4.	Президиумның үш мүшесі — Әлжан, Қасен, үшіншісі Аманның өзі — бәрі бір жақ. (Ғ. Мұст.)	Н. Оралбаева, Ғ. Мадина, А. Әбілқасев, Қазақ тілі (практикалық курс), Алматы, 1964, 204-бет.

Рет саны	Мысалдар және ондағы тыныс белгілері	Мысал алынған еңбектердің авторлары мен аты.
5.	СССР еңбекшілері — жұмысшылар, шаруалар, интеллигенттер — социалистік құрылыс жылдарында үлкен өзгерді.	М. Балақаев, Т. Қордабаев, Қазіргі қазақ тілі грамматикасы, Алматы, 1961, 281-бет.
6.	Біздің төрт дос — Байжан, Дәулет, Гүлнар, Айбарша — «Қыз жібек» спектаклін көргеннен кейін, кешкі астарын ішті де, «Кеңтоғайға» аттанды. (С. М.)	А. Ысқақов, Ә. Хасенов, Тыныс белгілері, Алматы, 1951, 45-бет.
7.	а) Кешкі сағат сегізде секретарьдың бөлмесінде бюро мүшелері: Жомарт, Баймақан, Жанат, Жақып, стахановшы звеносының бастығы Жантас бас қосты. ә) Бүкіл совет халқы — жұмысшылар мен колхозшылар, мұғалімдер, жастар мен кәрілер — бейбітшілік вахтасына тұрды.	Ә. Хасенов, Жай сөйлемдер синтаксисін оқытудың кейбір мәселелері, Алматы, 1957, 47-бет. С он да, 55-бет.

бір ғана сөйлем құрылымына әр түрлі тыныс белгілерінің қойылғанын көреміз. Атап айтқанда, бірқатар жұмыстарда аталған сөйлем құрамындағы бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауыш сөйлемнің предикаттық тура желісінен қос нүкте мен сызықша арқылы бөлініп көрсетілсе (1-а, 3), басқаларында ондай синтаксистік категория сөйлемнің тура желісінен екі жақты сызықша арқылы бөлініп көрсетіледі (1-ә, 2-а, 4, 5, 6, 7-а); ал кейбір жерде (а, 1-б; 2-ә, 7-ә.) тек қос нүкте ғана қояды.

Сөйлем ортасында келген мұндай айқындауыштарды сөйлемнің тура желісінен жалаң қос нүктемен бөліп көрсетуге, әрине, болмайды. Ал аталған синтаксистік оралымының екі жағынан да сызықша қою біраз жағдайлардан ұтылдырады. Мұндайда қос сызықша қою дегеннің өзі кірістірілген синтаксистік оралымды сөйлемнің тура желісінен бөліп көрсету болып қана табы-

лады¹. Егерде сөйлемнің тура желісінен бөлінуші синтаксистік категорияның бірыңғай мүшелерден жасалып, өзі қатысты жалпылаушы мүшемен дедуктивті-индуктивтік қатынаста жұмсалуды ескерсек, қос нүкте қоюдың бірден-бір дұрыс болатындығы түсінікті болады. Өйткені алдыңғы сызықша аталған компоненттердің дедуктивті-индуктивтік қатынасын белгілей алмайды.

Сөйтіп, бірыңғай мүшелерден жасалған соңғы позициялы оңашаланған айқындауышты сөйлемнің тура желісінен қос нүкте мен сызықша арқылы бөліп көрсету — бірден-бір дұрыс жол. Мұндай тыныс белгілері, бір жағынан, сөйлемдегі жалпылауыш сөз бен бірыңғай мүшелердің арасындағы дедуктивті-индуктивтік қатынасты көрсетсе, екінші жағынан, аталған оралымдарды сөйлемнің тура желісінен бөліп көрсетуге мүмкіндік береді.

Ескеретін бір жай — бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыштар, соңғы позициялы тұлғалас оңашаланған айқындауыштар сияқты, айқындалатын сөйлем мүшесімен (жалпылауыш сөзбен) көбінесе тұлғалас болып келеді. Басқаша айтқанда, тура желілі сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалған айқындалушы жалпылауыш сөз қандай септік жалғауында келсе, оған қатысты бірыңғай мүшелерден жасалған оңашаланған айқындауыш құрамындағы сөздер де сондай тұлғада тұрады. Септік жалғау арқылы тұлғалас қиысу аталған компоненттердің арасындағы, негізгі синтаксистік үйлесім болып табылады.

¹ Бұл мәселе жөнінде А. Б. Шапиро, Современный русский язык, М., 1966, 158-бет., былай дейді: «Если однородные члены предложения, следующие за обобщающими словами, находятся в середине предложения, то перед ними ставится двоеточие, а после них — тире.

Многие современные авторы воздерживаются от употребления двоеточия при обобщающих словах и заменяют его всех случаях тире, хотя для такой замены нет серьезных оснований».

МАЗМУНЫ

Бірінші тарау

Беті

Пунктуация негіздері 3

Екінші тарау

Пунктуацияның қызметі және қолданылу жайы . 16

I. Ажыратушы тыныс белгілері —
II. Бөлуші тыныс белгілері 55

Шарип Ауельбаев

Трудные вопросы пунктуации

(на казахском языке)

Редактор М. Жамантаева
Тех. редактор Р. Зотова
Худ. редактор К. Бекенов
Корректор К. Аубакирова

Сдано в набор 15/VI-77 г. Подписано к печ. 14/VII-77 г. Бум. тип. 3.
Формат 84×108¹/₃₂. Объем 2,75 печ. л. Усл. печ. л. 4,62. Уч.-изд. л. 4,402.
Цена 12 коп. Тираж 7300 экз.

г. Алма-Ата, ул. К. Маркса, 99а, из-во «Мектеп».

Заказ № 2329. Типография оперативной и билетно-бланочной продукции
производственного объединения полиграфических предприятий «КІТАП»
Государственного Комитета Совета Министров Казахской ССР
по делам издательств полиграфии и книжной торговли,
г. Алма-Ата, ул. К. Маркса, 15/1.